تىل، ئەدەبىيات ھەم تارىخ مەسىلىلىرى

شەرىپ خۇشتار ئەپەندى ساقلىغان

ئەسلى نۇسخىدىن كۆرە بېسىلگەن

1995 - يىل 5 - ئاينىڭ 28 - كۈنى

«قازاق ئېلى» ژۇرنالىنىڭ نەشرىياتى
1948

تىل، ئەدەبىيات ھەم تارىخ مەسىلىلىرى

ئە. ھىدايەتوف ھەم ق. حەسەنفلارنىڭ
تەھرىرى ئاستىدا

«قازاق ئېلى» ژۇرنالىنىڭ نەشرىياتى
1948

نەشرىياتتىن

بۇ توپلامغا كىرگەن ماتېرىياللار ئۆز ۋاقتىدا «شەرقى ھەقىقەتى» ھەم «قازاق ئېلى» ژۇرناللىرىدا بېسىلغان بولسىمۇ، لېكىن تىل، ئەدەبىيات ھەم تارىخ مايدانىدىكى ئېغىر ئەھمىيەتىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئالاھىدە توپلام قىلىپ چىقىرىشنى ماقۇل كۆردۇك.

شەكسىز، بۇ بىرىنچى توپلام بولغاچقا، بەزى بىر مەسىلىلەر تېخى ئىلمى ۋە تارىخى جەھەتتىن ئىنچىكىلىپ يېتىلگەن بولۇشى مۇمكىن. شۇنداغ بولسىمۇ ئوقۇغۇچىلىرىمىزنىڭ بۇ ساھادىكى ئۇسسۇزلۇقىنى قىسمەن قاندۇرار دەپ ئىشىنىمىز.

پروفېسسور س. بې. مالوف
سسسر فەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ مۇخبىر-ئەزاسى.

ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ تىلى

ھازىرقى ۋاقىتتا ئۇيغۇرلار ئوتتۇرا ئازىيە بىلەن مەركىزى ئازىيەنىڭ كۆپ جايلىرىدا ياشايدۇ. ئۇيغۇرلار قەدىمى زاماندىن تارتىپ شانلىق ۋە ئۇزۇن تارىخقا ئىگە بولغان تۈرك خەلقىدۇر. شۇ قەدىمقى زامان ئۇيغۇرلىرىنىڭ ۋارىسلىرى ھازىرقى ۋاقىتتا مەركىزى خىتاينىڭ گەنسۇ ۋىلايىتىدە سۇجۇ ۋە گەنجۇ شەھەرلىرىنىڭ ئەتراپلىرىدا ياشايدۇ. بۇ ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنى «سېرىق ئۇيغۇرلار» دەپ ئاتايدۇ ۋە ئۆزلىرىنىڭ قەدىمقى زامان دىنى بولغان بۇددى مەزھىبىگە ئىبادەت قىلىدۇ. شۇ قاتاردا ئۇلار مىللى دىنى — شامانىزمنىمۇ تاشلىماي كېلىدۇ. سېرىق ئۇيغۇرلار ئۇن مىڭغا يېقىن بولۇپ، بىر قىسمى مانغۇللىشىپ، بىر قىسمى خىتايلىشىپ كەتكەن. ئۇلارنىڭ ئاساسى كەسپى چارۋىچىلىقتىن ئىبارەتتۇر.

شەرقى تۈركىستان ئۇيغۇرلىرىنىڭ تىلى بىلەن سېرىق ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى ئارىسىدا خېلىلا پەرق بار. سېرىق ئۇيغۇرلاردا ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ تەسىراتى بولمىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن سېرىق ئۇيغۇرلارنىڭ تىلىدا ئەرەب ۋە فارس سۆزلىرى يوق. ئۇلارنىڭ تىلىدا بىر ئاز بولسىمۇ خىتاينىڭ مەئمۇرى ۋە بۇددى مەزھىبى سۆزلىرى

ئارىلىشىپ قالغان. ئاساسەن ئۇلار ئۆز تىللىرىنىڭ قەدىمقى ھالىتىنى ساقلاپ كەلگەن. سېرىق ئۇيغۇرلار تىلىنىڭ فونېتىكا ئۆزگىرىشىنى ئالايلۇق، مەسىلەن: تۈركىي تىللاردا قەدىمكى دەۋرلەردىكى ... ئارا ... ئاۋۇش بولسا، سېرىق ئۇيغۇرلارنىڭ تىلىدا ئۇلارنىڭ ئورنىدا ... ئاۋۇش. مەسىلەن: سېرىق ئۇيغۇرلار ... دېسە باشقا تۈرك خەلقلىرىدە ... بار. ... دەپ ئېيتىلىدۇ. سېرىق ئۇيغۇرلار ... بۇرۇن-قى سۆزلەرنى ... ئۇلاردا ... ھەرپى قوشۇلۇپ كېتىدۇ. مەسىلەن: ئاياق — ئاداق، ... — قوزماق، توپاق — توزماق دەپ ئېيتىلىدۇ.

سېرىق ئۇيغۇرلار سانلارنى كونا تەرتىپتە يېزىدۇ. ئۇلار ... بىرى — يىگىرمە، يىگىرمە بىرى — يېتتۇس، ... — ... قىرىق دېيىدۇ.

... سەرپ قىلىشنى باشقىچە، سېرىق ئۇيغۇرلاردا ئۆتكەن زامان فېئىلى شۇنداق ئېيتىلىدۇ: مەن كەلدى، سەن كەلدى، ... كەلدى، ئالار كەلدى...

شەرقى تۈركىستاندا سېرىق ئۇيغۇرلارنىڭ قېرىنداشلىرىدۇر ياشايدۇ. لېكىن بۇلار ئۆزلىرىنى سېرىق ئۇيغۇرلار دەپ ئاتىمايدۇ. بۇ ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ قەدىمقى زامانىدىكى مەۋقەلىرىدە ئوخشاش بۇددى، يا كى خرىستىيان مەزھەبلىرىدە ئەمەس. ئۇلار مۇسۇلمانلار. ئۇلارنىڭ ئاساسى كەسپى دېھقانچىلىق بولۇپ، ئۇلار قول ھۈنەر-ۋەنچىلىك (گىلەم توقۇش، قەغەز ئىشلەپ چىقىرىش ۋە باشقىلار)، چارۋىچىلىق ۋە باشقا كەسپلەر بىلەنمۇ مەشغۇل بولىدۇ.

ئۇيغۇرلار بىر نەچچە قىسىمغا بۆلۈنىدۇ. مەسىلەن: ... ئۇيغۇر ...

ئۇرلىرىنى (ئۇلار ئۆزلىرىنى «ئوينۇق» دەپ ئاتاشقان) ئاساسلىق شىنجاڭدىكى كۆچمەنلىك ئۇيغۇرلارغا قارىغاندا، ئۇلارنىڭ تىلىدا ۋە مەدەنىيىتىدە پەرق بار. ئانگلىيە سەياھەتچىسى ئاۋرىل شتەيىننىڭ سوزلىرىگە قارىغاندا، ئۇنىڭ تەرجىمىلىرى قايسى بىر ۋاقىتلاردا ئۇيغۇر تىلىنىڭ لوپنۇر شېۋىسىنى تەرجىمە قىلىشدا قىيىنچىلىقلارغا ئۇچرىغان. لوپنۇر ئۇيغۇرلىرى تام ۋە قومۇشتىن سېلىنغان ئۆيلەردە ياشايدۇ. ئۇلار بېلىقچىلىق، ئوۋچىلىق ھەم دېھقانچىلىق بىلەن مەشغۇل بولىدۇ.

لوپنۇر ئۇيغۇرلىرىغا يېقىن بولغان ئۇيغۇرلار — دۆلانلار بولىدۇ. بۇ ئۇيغۇرلار مارال-بېشى، بۇغرا ئەتراپلىرىدا ۋە باشقا جايلاردا ياشايدۇ.

خوتەن ۋىلايىتىدە ياشايدىغان ئۇيغۇرلارنى بىر گۇرۇپپا بولۇش مۇمكىن، ئۇنىڭكى ئۇلارنىڭ تىلىدا بىر ئاز پەرق بار. شىنجاڭدىكى قالغان بارلىق ئۇيغۇرلارنى ئاتاش. بۇلار قەبىلى شاراپتىلار تارىقىسىدا (تۇرپان بىلەن قۇمۇل ئوتتۇرىسىدىكى ئاتلار ۋە چۆل بايۋانلار) بىر-بىرسىدىن ئاجرىلىپ ياشاپ كەلگەن بولسىمۇ، ئۇلار ھەممىسى بىر ئۇيغۇر خەلقى بولۇپ، ھېسابلىنىدۇ.

سەمىرىچىدا ئىككى يۈز مىڭغا يېقىن ئۇيغۇرلار ياشايدۇ. بۇ ئۇيغۇرلار شىنجاڭدىن چىققان بولۇپ، ئۇلارنىڭ تۈۋىسى ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 80 نچى يىللىرىدا كۆچۈپ چىقىدۇ.

سوۋېت ئۇيغۇرلىرى ئۆزبېكىستاندا، قازاقىستاندا، قىرغىزىستاندا، بىر ئاز ئۇيغۇرلار تۈركمەنىستاندا (بەيرام ئەلى ئەتراپلىرىدا) ياشايدۇ.

يۈسۈف زىيا شىرۋانى

قەدىمكى ئۇيغۇر مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىدىن فراگمېنتلار*)

بۇ ماقالىمىزدا ئىسلامدىن ئىلگىرى بولغان قەدىمقى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئىككى فراگمېنتىغا توختالماقچىمىز. بۇلاردىن بىرسى — ئۇيغۇر مانىخېيسلىرىنىڭ مانىخېيزم دىنى ئېتىقادىدا ئۇيغۇر ۋە سانى يېزىقلىرى بىلەن يېزىلغان تۇۋا دۇئاسى بولۇپ، بۇ دۇئا — بۇرۇنقى ئۇيغۇر دىنى ئەدەبىياتىنى تەمسىل قىلىدىغان يادىكارلىقتۇر. ئىككىنچى فراگمېنت — ئىسلامدىن ئىلگىرى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ پارلاق يادىكارلىقى بولغان «چىستانى ئىلىك بەگ» داستانىدۇر.

بۇلارنىڭ بىرىنچىسى مىلادىنىڭ تۆرتىنچى ياكى بەشىنچى ئەسىرلىرىدە، ئىككىنچىسىنى بولسا — ئالتىنچى ياكى يەتتىنچى ئەسىرلەردە يېزىلغان دەپ تەخمىن قىلىش مۇمكىن.

بۇ ئىككى فراگمېنت ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمقى كلاسسىك مەدەنىيىتىنىڭ بايلىقىنى ۋە چوڭقۇر مەنالىق مەزمۇنىنى كۆرسىتىدۇ. شۇ زاماندا ئۇيغۇر تىلىنى، ئۇنىڭ ئەدەبىي ۋە گۈزەل ئۇسلۇبلىرىنى ھەم باشقا تىل خۇسۇسىيەتلىرىنى ئۆگىنىپ تەكشۈ-

*) فراگمېنت — پارچىلار مەنىسىدە.

رمش ئۈچۈن بۇ فراگمېنتلارنىڭ ئەھمىيىتى ناھايىتى چوڭدۇر.
ئۇيغۇرلارنىڭ ماتېرىئال مەدەنىيىتى جەھەتىدىمۇ بۇ
فراگمېنتلار تەسۋىر قىلىپ بولالمايدىغان بىر تارىخى يادىكارلىقتۇر.
قەدىمقى ئورخۇن يېزىقلىرى بىلەن مەشھۇر بولغان ۋە ئور-
خۇن كىتابلىرىنى قالدۇرۇپ كەتكەن ئورخۇن دۆلىتى ئورنىغا
سەككىزىنچى ئەسىرلەردە چوڭ ئۇيغۇر دۆلىتى تۈزۈلگەن.
بۇ دۆلەت ئورخۇن، ئىران، ماۋرەننەھرى ۋە ھىندىستانغا ئوخ-
شاش شۇ دەۋرنىڭ كلاسسىك مەدەنىيەتلىرىنىڭ بوشۇگى بول-
غان. بۇ مەدەنى دۆلەتلەر بىلەن سىياسى، ئىقتىسادى ۋە مەدەنى
ئالاقىلار قىلىپ، دۇنيا مەدەنىيىتىگە خىزمەت قىلغان.
تۈرك خەلقلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئەڭ قەدىمقى ئەڭ
كونا ۋە باي مەدەنىيەتكە ئىگە بولغان ئۇيغۇرلار، بۈگۈن
دۇنياۋى يېزىقى دەپ شۆھرەت تاپقان ئۇيغۇر ئەلىفبە-
سىگە ئىگەلىكى ھەممىگە ئېنىقتۇر. بەئزى بىر مۇ-
لاھىزىلەرگە قارىغاندا، بۇ ئۇيغۇر يېزىغىدىن ئىلگىرى ئۇيغۇر-
لارنىڭ يەنە بىر قانچە يېزىقلىرىنىڭ بولغانلىقى مەلۇم. بۈگۈنكى-
چە بىزگە ئەڭ قەدىمقى كونا تۈرك يېزىقلىرىدىن پەقەت ئور-
خۇن ۋە ئۇيغۇر يېزىقلىرىلا مەلۇمدۇر. لېكىن بۇ يېزىقلاردىن
قايسىسى كونىراق دېگەن سوئالغا جاۋاب بېرىش ناھايىتى قىي-
يىندۇر. چۈنكى بۇ خۇسۇستا ئېنىق بىر مەلۇمات يوق. لېكىن
تۈرك شۇناسى* ژوزېف تۈرى[1]) نىڭ «ئۇيغۇرلار مىلادىدىن

*[1]) ژوزېف تۈرى — «تۈرك خەلقلىرىدە ئون تۆرتىنچى ئەسىر-
گىچە بولغان يېزىق يادىكارلىقلىرى» لاسك 1897 نچى يىل 28 نچى
بەت (فرانسۇزچە).

ئىككى ئەسىر ئىلگىرى ئۆز تارىخلىرىنى يازغان» دېگەن
سۆزىگە قارىغاندا، ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئورخۇن يېزىقىدىن
كۆپ ئىلگىرى ئىكەنلىكى مەلۇمدۇر. چۈنكى ئورخۇن يې-
زىقلىرىدىن بىزنىڭ دەۋرىمىزگىچە كەلگەن يادىكارلىقلار مىلادىنىڭ
735 نچى يىللىرىدا تاشقا يېزىلغان خەتلەردۇر. بەشىنچى ئەسىر-
دىن ئىلگىرى ساناغ يېزىق بىلەن يېزىلغان يادىكارلىقلار ئۇچرىمايدۇ.
دېمەك ئۇيغۇرلارنىڭ بىزگە مەلۇم بولغان مەشھۇر «ئۇيغۇر يېزىقى»
دىن ئىلگىرى يەنە باشقا يېزىقلىرى، ئەلىفبەلىرى بولغان ئىكەن.
مەلۇمكى، بۇرۇنقى ئۇيغۇرلاردا بىر دەۋرنىڭ ئۆزىدە ئۈچ
خىل مەزھەب بولغان: بۇددى، مانىخېيلىق ۋە نېستورى — خرىستىيان-
لىق. بۇ ئۈچ خىل مەزھەبتە بولغان ئۇيغۇرلار ئۈچ خىل يېزىق
ئىشلەتكەن، بۇددى مەزھىبىدىكى ئۇيغۇرلار سوغدىلارغا يېقىن جاي-
لاردا ياشىغانلىقلىرىدىن، سوغدى ئەلىفبەسىنى ئىشلەتكەن.[1]) مانى-
چىلار ۋە خرىستىيانلار ئۇيغۇر تىلىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، ھەر
قايسى ئۆز يېزىقىنى ئۇيغۇر تىلىدە ئىشلەتكەن. ھىندىستانغا يېقىن
ياشىغان بۇددى ئۇيغۇرلار سانسكرىت يېزىقىنى ئىشلەتكەن[2]).
كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ سىياسى ۋە مەدەنى كۈچى
تاشقاندىن كېيىن بۇددىلارمۇ، مانىچىلارمۇ، نېستورىيلارمۇ بىر ۋاقىت
ئىچىدە مۇكەممەلىشىپ ۋۇجۇدقا كەلگەن. ئۇيغۇر يېزىقىغا كۆچۈپ[3])
ئۇيغۇرلارنىڭ مىللى يادىكارلىقلىرىنى يازىشتا تەشەببۇس كۆرسەتكەن.

[1]) بارتولد — «تۈركىستان»، تاشكەنت، 1922 نچى يىل، 8 نچى
بەت (رۇسچە)
[2]) بارتولد — «تۈركىستان»، شۇ بەتتە.
[3]) بارتولد — «تۈركىستان»، شۇ بەتتە.

مەلۇمكى ئۇيغۇر ئالىملىرى ۋە ئۇيغۇر دۆلەت ئەربابلىرى چىڭغىزخان سارىيىدا ئەڭ يۇقۇرى ۋە مۇھىم مەنسەپلەردە بولۇپ، پۈتۈن چىڭغىزخان دۆلىتىنىڭ سىياسىتىگە ئۆز تەئسىرلىرىنى كۆرسەتكەن. بۇ ئۇيغۇرلار ئارقىلىق ئۇيغۇر دۆلەت ئاپپاراتىنىڭ بىر نەچچە ئەسىرلىك باي ئىش تەجرىبىلىرى ۋە ئۇنىڭ ئۆتكۈر قۇرالى بولغان — ئۇيغۇر يېزىقى بىر نەچچە ئەسىرلەر داۋامىدا ئۇلۇغ موڭغۇل دۆلەتلىرىدە ھۆكۈمەتنىڭ رەسمىي خېتى بولۇپ كەلگەن[1]). بۇ ھالنى كۆرگەن ئىران تارىخچىلىرى ئۇيغۇر تىلى ۋە يېزىقىنىڭ فارس ۋە ئەرەب يېزىقىدىن ئۈستۈن بولىدىغانلىقىدىن قورقۇپ شىكايەتلەر بىلەن يازغان[2]).

ئون ئۈچىنچى ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىمۇ ئالتۇن ئوردا دۆلىتىدە قىسمەن ئۇيغۇر تىلى ۋە ئۇيغۇر يېزىقى ھۆكۈمەت خېتى ماھىيىتىنى ئالىدۇ. ئوردا سارىيىدا يارىتىلغان كۆپ ئەدەبىي ئەسەرلەر ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەئسىرىدە بولۇپ، ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن يېزىلغان.

ئون تۆرتىنچى ئەسىردە تۇغلۇق تېمۇر ۋە توختامىش خانلارنىڭ ئۇيغۇر يېزىقلىرى بىلەن يازغان نۇرغۇن يارلىقلىرى تېپىلغان. بۇلاردىن كېيىن بۈيۈك ئوتتۇرا ئازىيە دۆلىتىنى تۈزگەن ئەمىر تېمۇرخانمۇ بىر مۇنچە ۋاقىت ئۇيغۇر يېزىقىنى رەسمىي دەفتەرخانا خېتى سۈپىتىدە ئىشلەتكەن[3])

---

1) مىر خۋاند — «چىڭغىزخان نامە»، قول يازما 82 (فارسچە).
2) جۇۋەينى — «تارىخ جاھان گۇشا» قول يازما (فارسچە نۇسخىسى).
3) كرىمسكى — «ئىران تارىخى ۋالخ» (رۇسچە نۇسخىسى).

ئون بەشىنچى ئەسىردە ئوتتۇرا ئازىيە ئۇيغۇر يېزىقى چاغاتاي نامى بىلەن مەشھۇر بولغان ئۆزبەك كلاسسىك ئەدەبىياتىدىمۇ ئىشلىتىلگەن. «مىراج نامە»، «تذكرة الاولياء»، «بختيار نامە» لارغا ئوخشاش ئۆزبەك ئەدەبىياتىنىڭ باي ئەسەرلىرى بولغان [illegible] كىتابلارنىڭ ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن يېزىلغان نۇسخىلىرى ئاز ئەمەس.

ئاقساق تېمۇر ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى شاھرۇخ بىلەن خىتاي ئىمپېراتورى ۋاي-مىن-خاننىڭ ئوتتۇرىسىدا بولغان دىپلوماتىك يېزىشمىلار خىتاي ۋە فارس تىللىرىدىن تاشقىرى ئۇيغۇر تىلى ۋە ئۇيغۇر يېزىقى بىلەنمۇ يېزىلغانلىقى مەلۇم[1]). ئون بەشىنچى ئەسىردە ئازىيە قىتئەسىدە ئۇيغۇر تىلى ۋە يېزىقىنىڭ فارس، ئەرەب ۋە خىتاي تىللىرى بىلەن بىر قاتاردا بولغانلىقىنى ئوچۇق كۆرۈش مۇمكىن.

ئون ئالتىنچى ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تېمۇرىيلەرگە قارشى ھۇجۇم قىلغان ئۆزبەك خانى شەيبانىي خانمۇ بىر نەچچە زامان ئۆزىنىڭ ئىدارە ئىشلىرىدە ئۇيغۇر يېزىقىنى قوللانغانلىقىنى [illegible] رىۋايەت قىلىدۇ.

ئون يەتتىنچى ۋە ئون سەككىزىنچى ئەسىرلەردە قىرىم، خىۋا [illegible] ۋە باشقا خانلىقلار ئۆز يارلىقلىرىنى ئۇيغۇر تىلىدا يازغان.

ئون سەككىزىنچى ئەسىردىن بۇيان ئۇيغۇر يېزىقى ھۆكۈم [illegible] سۈرمىدى دېيىش مۇمكىن ئەمەس. چۈنكى بۇ يېزىق شۇ دەۋردىمۇ [illegible] دىنىي مەزھىبىدە قالغان ئۇيغۇرلار ئوتتۇرىسىدا ئىبادەتخانا ۋە [illegible] لارداً ئورۇن ئېلىپ كەلدى.

---

1) ئابدۇررازاق سەمەرقەندى — «مطلع السعدين ومجمع الجوينى»، [illegible] قول يازما (فارسچە).

خارقى ۋاقىتتا «سېرىق ئۇيغۇرلار» دەپ ئاتالغان ئۇيغۇرلار ئارىسىدا بۇ ئۇيغۇر يېزىقى مىللىي يېزىق سۈپىتىدە ئىشلىتىلىپ كەلمەكتە. بۇلاردىن باشقىمۇ بۇ يېزىق بىر ئاز ئۆزگەرتىلگەن شەكىلدە — مانجۇرلار [1])، قالماقلار، مونغۇللار، بۇرىيات-مونغۇللار ۋە ياقۇتلار تەرىپىدىن ئىشلىتىلمەكتە.

بۇ كۆرسىتىلگەن دەلىللەر ئىسلامدىن ئىلگىرى ئەڭ قەدىمقى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ كۆپ ئەسىرلەر بويى يېزىق توغرىسىدىكى ئۇزاق ۋە چوڭقۇر تەسىرىنى كۆرۈش ئۈچۈن تولۇق دەلىلدۇر.

توققۇزىنچى ئەسىردە شەرقىي تۈركىستاندا تۈزۈلگەن ئۇلۇغ ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ پايتەختى خوچو شەھىرى ئىدى. بۇ شەھەر تۇرفاننىڭ يېنىدا بولۇپ، ئۆز ۋاقتىدا چوڭ مەدەنىيەت ھەم مائارىف مەركىزى ئىدى. شەھەرنىڭ دوغان ئىمارەتلىرى ... ئۆرغۈن قول يازما كىتابلىرى بۈگۈنگىچە چوڭ دەلىلدۇر. بۇ ئەسەرلەر ... يادىكارلىقلار، خوسۇسەن ئىككى دىنى ئېقىمنىڭ — بۇددى ۋە مانىچىلارنىڭ ياراتقان مەدەنى مەھسۇلاتلىرىدۇر. كېيىن بۇلارغا ... ئۇيغۇرلارمۇ قوشۇلۇپ، ئۇلۇغ ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ... ئۆسۈشىگە خىزمەت قىلغاندۇر.

مانىخېيزم ئۇيغۇرستاندا مىلادىنىڭ بىرىنچى ئەسىرىدىن باشلاپ تارقالغىنى تەخمىن قىلىنىدۇ. مانىخېيزم ياكى مانىچىلىق تۆرتىنچى بەشىنچى ئەسىرلەردە تارقالغاندۇر. نېستورىيان خرىستىيانلىرى ... بۇرۇن ئورۇن ئېلىپ كەلگەنلىكى مەلۇمدۇر. مانىخېيزم 342 نچى يىلى ئىراندا مانى ياكى لانېس (lanes) ... بىلەن مەشھۇر بولغان (فەيلاسوپ) ئالىم تەرىپ...

[1]) بارتولد — «تۈركىستان» 8 نچى بەت (رۇسچە).

قىلىن مەيدانغا قويۇلغان دىنى ۋە پەلسەپى تەلىماتتۇر. بۇ تەلىمات خرىستىيان ۋە قەدىمقى مىللىي ئىران دىنى بولغان دۇئالىزم (dualisme) مەفكۇرىسى بىلەن مۇرەككەپلەشتۈرۈپ، بىرىم دىنى-بىرىم پەلسەپى نەزەرى مەزمۇنىنى ئالغان.

بۇ مانىخېيزم ئوتتۇرا قاتلاملارنىڭ پايدىلىرىنى ھىمايە قىلغىنى ئۈچۈن، قىسقا بىر ۋاقىت ئىچىدە ئىراندا، بىزانتىستاندا، غەربى ئازىيەدە، ئاۋروپادا ۋە ئافرىقانىڭ شەرقى تەرىپىگە تارقالغان. مانىخېيزمنىڭ بۇ چوڭ ئۇتۇقلىرىنى كۆرگەن خرىستىيانلار مانىچىلەرگە قارشى قاتتىق ھۇجۇم باشلاپ، ئۇلارغا ئېغىر زەربە بېرىدۇ. نەتىجىدە 376 نچى يىلى مانىخېيزم يوقىتىلىپ، مانىنى ئېسىپ ئۆلتۈرىدۇ. تۆرتىنچى ۋە بەشىنچى ئەسىرلەردە مانىخېيزم ئۇيغۇرستانغا تارقىلىپ، بۇيەردە جايلىشىپ قالىدۇ. كېيىنكى ۋاقىتلاردا مانىچىلار ئۇيغۇر مەدەنى مۇھىتى بىلەن ئارىلىشىپ، ئۇيغۇرلىشىپ، ئۇيغۇر يېزىقىنى قوبۇل قىلىدۇ.

شەرقىي تۈركىستان كۆپ ئەسىرلەرگىچە ئانچە مەلۇم بولمىغان بىر قىنچە ھالىدا ياشاپ كەلگەن. ئاۋروپالىقلار بۇ ئۆلكىگە «يوشۇرۇن ئۆلكە» دەپ نام بەرگەن ئىدى. بۇقىتىمىنى ئۆگىنىش ئۈچۈن ئاۋروپا ئالىملىرى ناھايىتى قىزىققان. نەتىجىدە ئاۋروپا ئالىملىرى بىر نەچچە يىللار قاتار كەينى-كەينىدىن شەرقىي تۈركىستانغا ئىلمىي ئارخېئولوگىيىك ھەيئەتلەرنى ئەۋەتكەن.

بۇ ھەيئەتلەرنىڭ بىرىنچىسى 1902—1903 نچى يىللاردا گرۇنۋېدېل (grunvedel) بىلەن خۇت (Huth)، ئىككىنچىسى 1904—1906 نچى يىللاردا فون لېكوك (Von lecok) ۋە ئۈچىنچىسى بولسا، 1907—1909 نچى يىللاردا يەنە شۇ گرۇنۋېدېل

بىلەن فون لېكوك ئارخېئولوگىيەلىك جەمەتىدىن تەكشۈرۈش ئۈچۈن شەرقى تۈركىستانغا كەلگەن.

بۇ ئۈچ ھەيئەت تۇرفان ۋادىسىغا كېلىپ ناھايىتى ئۇزۇندىن قېلىپقالغان ئۇيغۇر يادكارلىقلىرىنى ۋە قىممەت باھالىق نەرسىلەرنى تاپىدى. بۇلارنى كارۋان بىلەن ئاۋروپاغا ئېلىپ بېرىپ، ئاۋروپا ئەللىرىدىكى بارلىق ئەجايىب خانىلارغا توپلىدى.

تۇرفاندا ئوتكۈزۈلگەن بۇ چوڭ ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش ئىشلىرىنىڭ باي نەتىجىسى توغرۇلۇق ئىنگلىز، فرانسۇز، نېمىس، رۇس، ماجار ۋە باشقا ئاۋروپا تىللىرىدا چوڭ-چوڭ ئەسەرلەر يېزىلىپ چىقدى. بۇ ئەسەرلەر پۈتۈن ئاۋروپا دۇنياسى-نىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە جەلب قىلدى.

بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئىستانبۇل مىللەتچىلىرى ئەڭ قەدىمقى ئەڭ باي ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى («تۈرك مەدەنىيىتىنىڭ» يادكارلىق ئەسەرلىرى دەپ پۈتۈن دۇنياغا جاكالىدى [1]). شۇنىڭ بىلەن كونا ۋە باي ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى تامامەن ئىنكار قىلىشقا باشلىدى. حالبۇكى قەدىمقى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈر-گەن — ئۇيغۇر خەلقىدۇر. بۇ مەدەنىيەتنىڭ قانۇنى مىراسچىلىرى بولغان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ترك بولىشىغا قارىماستىن، ئىستانبۇل تەربىيىلىرى ئۆزلىرىنى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ۋە ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ مىراسچىلىرى دەپ پۈتۈن دۇنياغا ئېلان قىلىشلىرى كىشىنى ناھايىتى ئەجەبلەندۈرىدۇ(!)

1911 نچى يىلى لوندوندا چىقىدىغان ئىنگلىز ژۇرنالىدا

---

[1]) «تۈرك يۇردى»، باش ماقالە، ئىستانبۇل، 1912 نچى يىل.

فون لېكوكنىڭ بىر ماقالىسى بېسىلىپ چىقدى. بۇ ماقالىدا كونا ئۇيغۇر تىلىدا ئۇيغۇر ماتېرىياللارنىڭ مانى ئىبادەتخانىلىرى جامائەتى بىلەن ئوقۇلىدىغان بىر دۇئاسى بولغان، ئۇيغۇر لىتېراتۇرى تەرەققىياتىدا بىر فراگمېنتنىڭ مەزمۇنىنى بېسىپ چىقان ئىدى [1])

بۇ دۇئانى بېكىرمەنچى ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تۇرفاندا ئوتۈلگەن علمى ئارخېئولوگىيە ھەيئەتىنىڭ ئەزاسى دوكتور شتەين (stinn) ختايدىكى تون-خو-ئانغ ۋادىسىنىڭ جەنۇبىدا مىڭ بۇددا ئىبادەتخانىلىرى دېگەن بىر غاردىكى بۇددى ئىبادەتخانا ئىچىدىن تاپقان.

بۇ دۇئا ئۇيغۇرلارنىڭ تۈرتىنچى ۋە بەشىنچى ئەسىرلەردە مانى مەزھىبىنى قوبۇل قىلغانلىقىدىن كېيىن، مانى يېزىقى بىلەن ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان مۇقامىلىق بىر دۇئادۇر. دۇئانىڭ ماۋزۇسى «خۇئاس تۇئانىفت» دۇر. بۇ ماۋزۇ ئۇيغۇرچە ئەسىر-لەرنىڭ تىلى تەرجىمىسى يوق. ھەر حالدا تۆرتىنچى ۋە بەشىنچى ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر تىلىنى ئوگىنىش ئۈچۈن بۇ دۇئانىڭ تارىخى ۋە علمى ئەھمىيىتى ناھايىتى چوڭ. بۇ دۇئا 338 قۇر-لۇق بىر لىتېراتۇرى شېئىرىدۇر.

بۇ دۇئانىڭ ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن يېزىلغان نۇسخىسى تۇر-فاندا تېپىلغان، ئۇنىڭ مەزمۇنى، كىشى تەرىپىدىن بولغان پۈتۈن گۇناھلارنى ئەفۇ ئېتىشىنى تەڭرىدىن سوراشتىن ئىبارەت. بۇ دۇئا ئون بەش پارچە بولۇپ، بۇلار ئوز ئارا ساقالى بىلەن ئايرىلغان. بۇ پارچىلارنىڭ بەزى بىرى «بورۇق» ۋە «ئاراكىزە»

---

[1]) ئاسىيە علمى-ئارخېئولوگىك جەمئىيىتى ژۇرنالى-لوندون ئاۋغۇس 1911 نچى يىل (ئىنگلىزچە).

تەڭرىلىرى بىلەن ئىنسانلىق تەرەققىيات بولغان ئىلاھى ئېلېمېنتلارنىڭ ئوز ئارا كۈرەشلىرىنى ۋە جەڭلىرىنى چىرايلىق يوسۇندا تەسۋىرلەيدۇ. «يورۇق» ۋە «قاراڭغۇ» دېگەن ئىككى ئىلاھى كۈچنىڭ بىر-بىرلىرى بىلەن ئېچىرقاشتانلىرىدىن كېيىن، ئاندىن ۋاقىئەلەرنىڭ بولغىنىنى سوزلەيدۇ.

دۇئا مەجازى ۋە كىنايىلىك سوزلەرگە ناھايىتى باي. بۇ دۇئا شۇ دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائى ۋە ئېستېتىك (Estetique) قاراشلىرىنىڭ قانداق بولغانلىغىنى ئۈگىنىش ئۈچۈن ناھايىتى قىممەتلىك ھوججەت بولالايدۇ.

ئىنگلىز تۈرك شۇناسى دوكتور (leoncohun) بۇ دۇئانى ئوتتۇنچى ۋە بەشىنچى ئەسىرلەردە ياشىغان ئۇيغۇرلارنىڭ گۈزەل ۋە تەفەككۇر قابىلىيىتىنىڭ — ئىران، خىتاي ۋە بىزانتىيىلىلاردىن ئۈستۈن ئىكەنلىگىنى كورسىتىدىغان بىر ھوججەت دەپ باھالايدۇ. بۇنىڭدىن تاشقىرى، بۇ دۇئا ئۇيغۇرلارنىڭ سىياسى، ئىجتىمائى ۋە فەلسەفى پروبلېمالارغا (مەسىلىلىرىگە) چوڭقۇر كوز قاراشلار بىلەن ئىپادىلەنگەن. دۇئانىڭ تارىخى مەزمۇنىدىن تاشقىرى ئەدەبى ۋە گۈزەل مەزمۇنىمۇ ناھايىتى باي. بۇنىڭدا گۈزەل ئوبرازلار، ئىستىئارىلەر ئارقىلىق چىرايلىق ۋاقىئەلەر، يېرىم خىيالى، يېرىم رېئالىستىك يوسۇندا تەسۋىرلىنىپ، ئۇيغۇر مانىخىلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئالدىنقى ۋە تەرەققىيپەرۋەر چۈشىنىچىلىرىنى ئۇيغۇر تىلىنىڭ مۇستەقىللىگى، بىرلىگى توغرۇلۇق يېزىلغان. شۇڭلاشقا بۇ دۇئا ئۇيغۇر مانىچىلارنىڭ دۇنياغا كوز قاراشلىرىنى روشەنلىك بىلەن نامايىش قىلىپ بېرىدۇ.

ھورمەتلىك ئوقۇغۇچىلىرىمىزنى بۇ دۇئانىڭ بىر فراگمېنتى

2—1360

بىلەن تونۇشتۇرۇش ئارزۇسى بىلەن، دۇئانى ئىككى پارچىسىنى كەلتۈرۈشنى ماقۇل تاپتۇق.

T. II. D. 173.1

1. ھورمۇز .طەڭرى بېش تڭرى
2. برلەقمع تڭرىلر سوز يڭلو كون
3. بلك گە-سونگشكەلى كلتى
4. ھيتى، آنىع قىلىنچلىغ شمنولوغون
5. بيش تورلوع يكلر لوگون سونگوشتى
6. تڭر بلى يكلى پارقلى قارالى اول
7. آزون قاتيلمى، ھورموزطە تڭرى
8. اوغلانى بيش تڭرى بيزنڭ اوزوموز توز
9. سوينى يكلوگون سزنگو شوب بالىغ باشلىغ
10. بولتى. ايما قمع يكلر اولولير
11. طوتونچون، اوزتسوز سون بريك بوله
12. بوز آرتوقى قيرق تومن يك باولاق...

تەرجىمىسى:

ھورمۇزدا[1]) تەڭرى بەش تەڭرى[2]) بىلەن ۋە ھەممە تەڭرىلەرگە قارار بېرىپ شەيتان بىلەن جەڭ قىلىشقا كېلىشتى. ئەمدى شەيتان ئوز قىلىغىنى چۈشۈنۈپ، بەش خىل توزىگە ئوخشىغان

---

[1]) ھورمۇزدا — ھۆرمۇزد — يورۇقلۇق ئىلاھلارنىڭ ياخشىلىق خۇداسى.

[2]) بەش تەڭرى بۇرۇنقى دەۋرلەردە تەبىئەتنىڭ قانۇنلىرىنىڭ خۇداسىغا ئوخشاش خىيالى فەلسەفە نەزەرىيەسىنىڭ ئالامەتلىرى بولغان ھاۋا، شامال، يورۇقلۇق، سۇ ۋە تۇپراقلارغا ئىشارىدۇر.

شەيتانلار بىلەن بىز بەزىگە كېلىشنى قارارلاشتى. يورۇق تەڭ-
رى[1]) ۋە قاراڭغۇ تەڭرى[2]) بىر-بىرى بىلەن قارىلاشتى.
ھورمۇزدا تەڭرى يىگىتى بەش تەڭرى بىزنىڭ گۇناھىمىزنى
روھىمىزدىن تامامەن ئايرىلاشتۇرۇلمىغان بولدى. ئەمما ھەممە
شەيتانلار ئۇزلىرىنىڭ ئۆلتۈرۈشلىرىنى سەۋرسىز ۋە قەناەتسىزلىك
ھالدا كۆز قاراش بىلەن بىز فرق ملك بەختسىز ئۆلگەنلەرنى
ئېلىپ تاشلاشتى.

T. 11. D. 178. IV. 2

1. بىلىگىنگە قاتىلىپ گۆز كونگۈل سوز
2. كلتى كنتو توغمىش قىلىنمىش
3. منگىگو تنغرى يىربن ارنيتو هيتدى
4. يارۇق تنغريلىردىدە آيريلتى، آنتادا
5. تابارو تنغريم يك قىلنچىنغا
6. آنع قىلىنچلىغ شىنو اوگومۇزنى
7. صاقىنچىمىز باز غوردوكىن ا..ق ل:.. اون...

تەرجىمىسى:

بىلىگە قېتىلىپ، مەھرۇم كۆڭۈلسىز كەلدى. ئۆزى تۇغۇلغان ۋە ئۆزى يارالغان ئەبەدى تەڭرىم ئۆز يېرىنى ئۆزلىدى، يورۇق تەڭرىلىرىدىن ئايرىلىپ كەتتى. ئۇ يەردىمۇ بار تەڭرىم شەيتان ئىشىگە، ئۇنىڭ قەستىگە ئىلتى ۋە پۈتۈن ئىجتىھادىمىز، بەختىمىز ھەم فىكرىمىز ئازغاندەك بولغان...

[1.2]) بۇرۇنقى ئۇيغۇرلاردا خۇدا دۇئالىزم توتەمىزم ئاساسىدا ئىككى خىل بولۇپ، بىرى يورۇق (ياخشىلىق) ئىككىنچىسى قاراڭغۇ (يامانلىق) خۇداسى ئىدى.

بۇ ماقالىدا ئىسلامدىن ئىلگىرى قەدىمقى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ بىر قىسمى بولغان دىنى-لىتېراتۇرا ئەدەبىياتىدىن قىسقا ھەجىملىق پارچىلىرى ۋە بۇلارنىڭ ئۇيغۇر مىللى مەدەنىيىتى تارىخىدىكى ئەھمىيىتىنى ئىزاھلاپ بەردۇق.

كەلگۈسىدە، ئىسلامدىن ئىلگىرى قەدىمقى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى يادىكارلىقلىرىدىن دۇنياۋى ئەدەبىياتنىڭ بىر پارچىسى بولغان «چىستانى ئىلىك بەگ» ھېكايىسى ۋە ئۇنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى، ئەدەبى، گۈزەل ۋە تارىخى ئەھمىيىتى توغرىسىدا سۆھبەتلىشىمىز.

ب. ئېلىمسوۋ، گ. ئا. يورۇفكوف،
ئۆزبېكىستان فەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ مۇخبىر-ئەزاسى.

ئوتتۇرا ئازىيە خەلقلىرىنىڭ مەدەنىي تۇرمۇش تارىخىدا ئۇيغۇرلارنىڭ تۇتقان ئورنى

ئۇيغۇرلار — ئۆتكەن دەۋرلەردە ئوتتۇرا ئازىيە خەلقلىرىنىڭ مەدەنىي تۇرمۇش تارىخىدا چوڭ ئورۇن ئىلىب كەلگەن، بىر خەلقتۇر. ئۇيغۇرلار قەدىمقى زامانلاردا يۇقۇرى مەدەنىيەتكە ئىگە بولغان شەرق خەلقلىرىنىڭ بىرى بولۇب ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇر خەلقى مىلادىنىڭ VIII نچى ئەسرىدە خىتاي تارىخچىلىرى «تۇكۇ» دەب ئاتىغان خەلقنى يېڭىب، ھازىرقى موڭغولىيە يېرى بولغان ئورخۇن دەرياسى ھاۋزاسىدا كۈچلۈك دۆلەت تەشكىل قىلغان ئىدى.

IX نچى ئەسردە شەرقى تۈركستاندا كۈچلۈك ئۇيغۇر دۆلىتى تەشكىل بولۇب، تا XII نچى ئەسرنىڭ باشلىرىغىچە ھۆكۈم سۈرۈب كەلدى.

XII نچى ئەسردە موڭغول نەسلىك قارا خىتاي خەلقى شەرقى تۈركستان بىلەن يەتتەسۇنى ئۆزىگە قارىتىب ئالدى.

چىڭگىز خاننىڭ كۈچلۈك ئەسكەرلىرى XIII نچى ئەسردە ئوتتۇرا ئازىيەگە تاراب ماڭغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ ھاكىمى قارا

خىتايلاردىن بولۇنۇب، ئۆز ئىختىيارى بىلەن چىڭگىز خانغا بويسۇندى.

شەرقى تۈركستان يۇقۇرىقى زامانلاردا بولغان مەدەنىي ئەللەردىن ھېسابلىنىدۇ. مىلادىدىن ئىككى ئەسر ئىلگىرى ئوتتۇرا ئازىيە خەلقلىرىنىڭ خىتاي بىلەن دائىمى ئالاقىلىرى باشلانغاندا، شەرقى تۈركستاندا زىرائەتچىلىك مەدەنىيىتى ۋە ئابات شەھەرلەر بار ئىدى. بىر نەچچە زامانلار ئۆتكەندىن كېيىن شەرقى تۈركستاندا خىتاي، ھىندىستان ۋە مۇتەرەققى ئازىيەنىڭ ھەر تۈرلۈك مەدەنىيەتلىرى ۋە مەدەنىي تەئسىراتلىرى ئورۇن ئىلىب كەلدى.

VIII نچى ئەسردە بولغان ئەرەبلەر ئىستىلاسى ئوتتۇرا ئازىيە خەلقلىرىنىڭ شۇ جۈملىدىن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەدەنىي تەرەققىياتىنى ئۇزاق شەرق مەدەنىيىتى بىلەن ئەمەس، بەلكى مۇتەرەققى ئازىيە مەدەنىيىتى بىلەن يېقىنلىشىشقا يول ئاچتى. لېكىن ئۇزاق ۋاقىتلاردا، ھەتتا موڭغوللار ئىستىلاسىدىن كېيىنمۇ ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ كونا ئادەتلىرىنى تاشلىماي كەلدى. ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىغى VIII نچى ئەسرلەردە پەيدا بولغان بولۇشى كېرەك.

كۆپچىلىك ئالىملارنىڭ فىكرى بويىچە ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ ئېلىفبەسىنى ھازىرقى ئۆزبېكىستاننىڭ ئەڭ قەدىمقى يەرلىك خەلقلىرىدىن بولغان سوغدىلەردىن قوبۇل قىلغان.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەڭ قەدىمقى ئاسارى ئەتىقىلىرى ئورخۇن دەرياسى بويىدا تېپىلغان ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا مانىخەي، خرىستىيان، بۇددى مەزھەبلىرى مەزمۇنىدا بولغان ئەڭ كونا ئۇيغۇر

ئەدەبىياتىدىن ۋە شەرقى تۈركىستاننىڭ ھوقۇقى ھۆججەتلىرىدىن
ئىبارەت بولغان كۆپ ئاسارى ئەتىقىلەر ساقلىنىپ كەلگەن.

ئەرەبلەر ئىستىلاسىدىن كېيىن ئىسلامنىڭ تارقىلىشى بىلەن بىللە، ئەرەب ئېلىپبەسى ئۇيغۇرلارنىڭ بۇرۇنقى يېزىقىنى ئاستا-ئاستا سىقىپ چىقىرىشقا باشلايدۇ. بۇ جەھەتتىن قارا خانىلار دەۋرى-نىڭ قەشقەر مۇسۇلمان دۆلىتىدە XI نچى ئەسىردە ئايرىم ئۆز-گىرىشلەر باشلىنىدۇ. قارا خانىلار سامانىيلارنىڭ يېڭى فارس دۆلىتى ھۆكۈمدارلىرىنىڭ ھاكىمىيەتچىلىكىنى يوق قىلىپ، X نچى ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئوتتۇرا ئازىيەنىڭ كۆپ يېرىنى ئۆزلىرىگە قارىتىپ ئالىدۇ.

قەشقەر ئەڭ مۇھىم مەدەنى ۋە ئىلمى مەركەزگە ئايلىنىدۇ. لېكىن قارا خانىلار دۆلىتىدە بالاساغۇنلۇق يۈسۈف خاس ھاجىپ تەرىپىدىن 1070 نچى يىلى يېزىلغان بىرىنچى ئەدەبى ئەسەرلەردىن بولغان تەلىم-تەربىيەۋى «قۇتادغۇبىلىك» داستانىنىڭ ئۇيغۇر ئېلىپ-بەسىدە يېزىلماي ئەرەب ئېلىپبەسىدە يېزىلغان كۆچۈرمىلىرى قەشقەردىن تاشقىرى جايلاردا خېلىلا كېيىن پەيدا بولىدۇ.

XI نچى ئەسىردە ياشىغان مەشھۇر ئالىم مەھمۇد قەشقەرى: «ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى تازا تۈرك تىلىدۇر ۋە ئۇلارنىڭ ئۆز ئارا قوللىنىدىغان 24 ھەرپتىن ئىبارەت يېزىقى بار» دەپ يازغان ئىدى.

قارا خانىلار دەۋرىدە بولغان قەشقەر تىلىنى مەھمۇد قەشقە-رى «خاقان مەلىكىلىرىنىڭ ۋە ئۇلارنىڭ شاگىرتلىرىنىڭ تىلى چىرايلىق تىلى» دەپ ھېسابلايدۇ.

لېكىن بۇ دەۋرلەردە ئەرەب ئېلىپبەسى قەدىمقى ئۇيغۇر ئېلىپ-بەسىنى تولۇق يوسۇندا تېخى سىقىپ چىقارمىغان ئىدى.

قارا خانىلار دۆلىتىنىڭ يىقىلىشىدىن كېيىن، ئۇيغۇرلار ئوت[...]
تۇرا ئازىيەنىڭ سىياسى ۋە مەدەنى ھاياتىدىن ئاز ۋاقىت چەتنە[...]
قالىدۇ.

لېكىن شەرقى تۈركىستاننىڭ ئەدەبىيات ساھەسىدىكى تەر[...]
سىلىرى يەرلىك ئەدەبى ئەسەرلەرنىڭ تىللىرىدىن خېلى قويۇ[...]
قالاتتى، مەسىلەن: بۇ دەۋرنىڭ بىر ئەھمەد يۈكناكى دېگەننىڭ[...]
«ھىبەتۇل ھەقايىق» ئەسىرىدە ياكى ئەھمەد يەسەۋى ۋە[...]
ئۇنىڭ شاگىرتلىرىنىڭ شېئىرلىرىدا كۆرۈشىمىز مۇمكىن.

موڭغوللار شەرقى تۈركىستاننى ئىشغال ئەتكەندىن كېيىن، ئۇيغۇر[...]
لار چىڭگىزخان دۆلىتىدە يەنە چوڭ مەدەنى بىر كۈچ بولۇپ[...]
تۇرىۋەن ئالدى. بۇ تەسىرات چاغاتاي ۋە ئۇنىڭ نەسىللىرىنىڭ[...]
ۋىلايىتىگە كىرگەن شەرقى ھەم غەربى تۈركىستاندا ئۇلا كۈچ[...]
لۈك بولۇپ كەلدى.

- موڭغوللار قەدىمقى ئۇيغۇر ئېلىپبەسىنى بەزى بىر ئۆزگى[...]
رىشلەر كىرگۈزۈپ ئۆزلەشتۈرۈپ ئالدى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئوقۇرى[...]
بولسا، دۆلەت ئىدارىلىرىدە چوڭ مەنسەپلەردە كەڭ يۈسۈن[...]
ئىشلىگەن ئىدى.

شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇيغۇر تىلىدا ئىشلىنىپ كېلگەن تۈرغۇن[...]
سۆزلەر موڭغول تىلىغا ئىشلىتىلىشكە باشلىغان ئىدى.

XIII نچى ئەسىردە ئۆتكەن جۇۋەينى دېگەن ئىران تارىخچىسى[...]
«تارىخ جاھانگۇشەي» دېگەن ئەسىرىدە ھەممە ئادەملەر ئىلىم-[...]
پەن بىلەن مەشغۇل بولۇشنىڭ ئورنىغا ئۇيغۇر تىلى ھەم يېزىق[...]
بىلەن مەشغۇل بولۇپ كېتىپ بارىدۇ دەپ دەۋا قىلغان ئىدى[...]
بەزى بىر مەلۇماتلارغا قارىغاندا، XIV نچى ئەسىردە ئىراننىڭ[...]

شىمالى قىسمىدا ياشىغان كۆچمەن خەلق ئوتتۇرىسىدا ئۇيغۇر ئېلىپە-بەسى ئەرەب ئېلىپەسىگە قارىغاندا تولاراق مەلۇم ئىدى.

موڭغۇل ھاكىملىرىنىڭ ئوتتۇرا ئازىيە ۋە ئىراندىكى ساراي-لىرىدا ئۇيغۇر خىزمەتچىلىرى چوڭ ئورۇنلاردا ئىشلەپ كەلدى. ئۇيغۇرلاردىن چىققان مۇئەللىم ۋە پۈتۈكچىلەر تۆمۈر ۋە ئۇنىڭ نەسىللىرىنىڭ دۆلەت ئىدارىلىرىدە دائىم ئىشلەپ كەلگەن ئىدى.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ قەدىمقى ئېلىپەسىنى قوللىنىش ئوتتۇرا ئازىيە بىلەن ئىراندا XV نچى ئەسىرنىڭ ئاخىرىغىچە داۋام قىلىپ كەلدى. بۇ توغرۇلۇق شۇنداغ مەلۇماتلار بار: تۆمۈرنىڭ تارىخىنى يازغان شارافىددىن ئىيەزدى (1454 نچى يىلى ۋاپات بولغان) ۋە پۈتۈن دۇنيا تارىخى «زۇبدەت-ئۇل-ئەسرە» نى تۈرك تىلىدا يېزىپ چىققان ئابدۇللا بىن مۇھەممەد بىن ئەلى نەس-رۇللا تۆمۈر دەۋرىدىكى ئۇيغۇر پۈتۈكچىلىرى تەرىپىدىن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن يېزىلغان «تارىخى خانى» دېگەن شېئىرى ئەسەردىن پايدىلانغان. بۇ ھەقتە «زۇبدەت-ئۇل-ئەسرە» دە تۆۋەندىكىلەر ئېيتىلغان: «تارىخى خانى دۇر كى ئۇيغۇر بخشى-لارى انى ئۇيغۇر خطى ۋ لفظى بيلان بىتب تۇرلار».

XV نچى ئەسىرنىڭ داۋامىدا قىسقا مۇددەت ئىچىدە يەنى 1432 نچى يىلدىن 1437 نچى يىلغىچە فەقەت ھىرات ئۆزىدە ئۇيغۇر پۈتۈكچىلىرى تەرىپىدىن ئۇيغۇر ئېلىپەسى بىلەن بىر نەچچە ئەسەرلەر كۆچۈرۈلدى: «بەختىيار نامە»، «تەزكىرەتى ئەۋلىيا»، «مىراج نامە» ۋە بۇلاردىن باشقا ھىراتتا ئابدۇررازاق باخشى دېگەن كىشىنىڭ تەشەببۇسى ئارقىسىدا «قۇتادغۇبىلىك» داستانىنىڭ نۇسخىسى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن كۆچۈرۈلدى.

ھىرات ئەسكەر بېشى بولغان شاھرۇخ مىرزا ئۈچۈن ئۇي-غۇر باخشىسى ياقۇر مانسۇر 1402 نچى يىلدا تۈرك تىلىد-كى شېئىرى ھەم دىنى ئەسەرلەرنىڭ مەجمۇئەسىنى ئۇيغۇر ئېلىپەسىدە كۆچۈرۈپ چىقتى. يەنە XIV نچى ئەسىردە ياشىغان ئۇلۇغ شائىر خارەزمىنىڭ ئاتاقلىق ئەسەرلىرىدىن بولغان «مۇ-ھەببەت نامە» سىمۇ ئۇيغۇر ئېلىپەسىدە كۆچۈرۈلگەن.

ئالتۇن ئوردا خانلىرىنىڭ ۋە تۆمۈر نەسىللىرىنىڭ خىزمىت-زاھىرىدىن بابۇرنىڭ دادىسى ئومەر شەيخنىڭ ئۇيغۇر يېزىغى بىلەن يېزىلغان يارلىقلىرى مەلۇم. شۇنداقلا بولغۇسىدىن قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى ئوتتۇرا ئازىيە، زاكاۋكازىيە ۋە كىچىك ئازىيە-نىڭ باشلانغىچ دەۋرىدىكى تۈرك ئەدەبى تىللىرىنىڭ تۈزۈلۈشى-گە چوڭ تەسىر قىلغان.

XV—XVI نچى ئەسىرلەردە ئوتتۇرا ئازىيىدە چىققان ئەدەبى ئەسەرلەر، مەسىلەن: رابغۇزىنىڭ «قىساسۇل ئەنبىيە» دېگەن كىتابى ۋە تەرجىمە كىتابلار قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەسىرى بىلەن يېزىلغان. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى تۈرك ئەدەبى تىللىرى ئىچىدە ئەڭ كونا تىل بولغانلىقىدىن، تۆمۈر دەۋرىدە بولغان ئەنائى، سەككاكى، لۇتفى ۋە ئوتتۇرا ئازىيەنىڭ باشقا شائىرلىرىنىڭ شېئىرىيەت تىللىرىنىڭ تۈزۈلۈشىگە تەسىرى بولدى. ئۇلۇغ ئۆز-بەك شائىرى ئەلشىر نەۋائى «سەككاكى ۋە لۇتفىلار ئۇيغۇرچە چىرايلىق سۆز تۈزۈشكە ئۇستا شائىرلار» دەپ كۆرسىتىپ ئۆت-كەن ئىدى.

ئوسمانلى تۈرك تىلى بىلەن ئەزەربايجان تىلىنىڭ باشلانغىچ تۈزۈلۈش دەۋرىدە ئۇلارنىڭ يارغۇچىلىرى ئۆزلىرىنىڭ يازغا-

شۇنىڭ بىلەن بىللە، ناۋايى دەۋرىدىن باشلاپ ئوتتۇرا ئازىيە شاعىرلىرىنىڭ، خۇسۇسەن ئۆزبېك خەلق شاعىرلىرىنىڭ ئەسەرلىرى شەرقى تۈركىستان ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا كەڭ ئورۇن ئىگىلەپ كەلدى.

ئەسەرلىرىدە قىلىمىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ شەكىللىرىنى قوللىنىپ كەلگەن.

ئەلشىر ناۋايى دەۋرىگە قەدەر قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقى ۋە تىلىنىڭ تەسىرى ئوتتۇرا ئازىيىدە بولۇپ كەلگەن ئىدى. ئۇلۇغ ئۆزبېك شاعىرى ناۋايى يېڭى ئەدەبى تىل ۋە يېڭى ئەدەبى يول ياراتتى.

شەرقى تۈركىستاننىڭ ئوتتۇرا ئازىيە ۋە ئىران بىلەن قاراخانىلار دەۋرىدە بولغان مەدەنى ئالاقىسى بارغانسېرى داۋام قىلىپ كەلدى. قەدىمقى ئىران داستانىنىڭ قەھرىمانلىرى ئەفراسىياب ۋە رۇستەم يۈسۈف خاس ھاجىبنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» دېگەن داستانىدىمۇ بار. بۇ داستاننىڭ شېعرى تۈزۈلىشى فىردەۋسىنىڭ مەشھۇر «شاھ نامە» سىغا ئوخشاپ كەلسە، مەزمۇنى شۇنداقلا مەشھۇر بولغان ئىراننىڭ «قابۇس-نامە» سىغا ئوخشايدۇ. شەرقى تۈركىستان بىلەن ئوتتۇرا ئازىيە ئارىسىدىكى مەدەنى ئالاقە كېيىنكى دەۋرلەردىمۇ شۇ تىپىقىدە، يەعنى عۇمۇمى مەدەنىيەتكە ئاساسلىنىپ تەرەققى قىلىپ كەلدى.

ئوتكەن دەۋرلەردە بولغان ئوتتۇرا ئازىيە يازغۇچىلىرى ئارىسىدا ئۇيغۇر يازغۇچىلىرىمۇ ئاز ئەمەس ئىدى. فەرغانىدا ياشىغان مۇترىبە دېگەن قەشقەر شاعىرەسى ئۆز زامانىسىدا مەشھۇر ئىدى. ناۋايى دەۋرىدە تۇرغان شاھ ۋاختىدا ھىرات شاعىرلىرى ئارىسىدىمۇ قەشقەردە تۇغۇلغان شاعىر بولغان. XIX نچى عەسىردە قوقان خىنى عۇمەرخان دەۋرىدە بولغان ۋە قوقان شاعىرلىرىنىڭ «مەجمۇعەتۇ شۇعەرا» دېگەن دىۋانىدا شېعرلىرى بېسىلغان قەشقەر شاعىرى ھۆسلەتنى ئۇچرىتىمىز.

پروفېسسور يې. ئې. بېرتېلس،
سسسر پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ مۇخبىر- ئەزاسى.

ئۇيغۇرلارنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانى ۋە ئۇنىڭ ئەھمىيىتى

شەرق خەلقلىرىنىڭ تارىخىدا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تۇتقان ئورنى چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە. ئوتتۇرا ئازىيەدە سەككىزىنچى ئەسىر ئوتتۇرلىرىدا كۈچلۈك ئۇيغۇر دۆلىتى پەيدا بولۇپ، ئۇزاق ۋاقىتلار ھۆكۈمرانلىق قىلىپ كەلگەن.

قەدىمى زامانلاردا ئۇيغۇرلار ئىقتىسادى ۋە مەدەنى تەرەققىياتىدا ئەڭ ئىلگىرى كەتكەن خەلقلەردىن ھېسابلىناتتى. ئىلىم، سەنئەت، ئەدەبىيات ئۆز دەۋرىگە يارىشا خېلى يۇقىرى باسقۇچتا تۇرۇپ، مەخسۇس ئۇيغۇر ئېلىفبەسى يارىتىلىپ قوللىنىلغان ئىدى.

شۇ دەۋردە ئۇيغۇرلارنىڭ ئىچىدىن چىققان ئاتاقلىق چوڭ ئالىملار، چوڭ شائىرلار، بىلىمدان كىشىلەر ئاز ئەمەس ئىدى. مانا شۇ دانىشمەنلەردىن بىرى ئەقىللىق، خېنى بۇغرا قاراخان ۋاقتىدا ئۆتكەن مەشھۇر يۈسۈپ خاس ھاجىپدۇر. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ يېزىپ قالدۇرغان «قۇتادغۇ بىلىك» دېگەن ئەسىرى پۈتكۈل شەرق ئالىمىدە شۆھرەت قازانغان ۋە شەرق خەلقلىرىنىڭ ئەدەبىياتى تارىخىدا بىرىنچى يادىكار دەپ ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇر خەلقى تارىخىدا يېزىق ئالدىغ شارائىتلەردە پەيدا بولغانلىقى بىزگە مەلۇم ئەمەس. لېكىن ئەڭ قەدىمقى يېزۇ
تۈزۈلۈشى بۇ يېزىقنى ئۇيغۇرلارنىڭ سوغدىلاردىن قوبۇل قىلغان
لىرىنى ئويلاشقا مەجبۇر قىلىدۇ. سوغدىلار بولسا، ئۆزلىرى
تىلىنى ئاكلىيىشقا سۈرىيە خرىستىئانلىرى ئارىسىدا تارقال
ئارامى خېتىنىڭ شەكلىدىن پايدىلانغان. ئۇيغۇر تىلىدىكى بىز
مەلۇم بولغان ئەڭ قەدىمقى يادىكارلار: بىرىنچى— بۇددىچىلار
خىتاي، تىبەت تىللىرىدىن تەرجىمە قىلىنغان دىنى كىتابلىرى، ئىك
چى— مانى (215—276 نچى يىللىرى) تەلىماتىنى (مانىخەي
بايان قىلغۇچى كىتابلار ۋە ئۇچىنچى— ئىش ھۆججەتلىرى.

بۇ كىتابلارنى تەرجىمە قىلىش ئىشلىرى ئۇيغۇرلارغا ت
شاندىن شىمال ۋە جەنۇبكە كەتكەن ۋىلايەتلەرنى ئۆز ئى
ئالغان ۋە بىر قانچە تۈرك خەلقلىرى ئۈچۈن ئەدەبى تىل بول
قالغان تىلنى تەشكىل قىلىشقا ياردەم بەردى. ئۇيغۇر يېزىقى
كوپ ئوڭايسىزلىقلىرى بولغان بولسىمۇ، ئاما ئۇ سوغد
يېزىقىدىن مۇكەممەلرەك ئىدى. بۇ يېزىق ئۇزاق ۋاقىتلار
ساقلانغان، ھەتتا كونا دىنلارنى تامامەن قىسىپ چىقىرىپ، ئ
دىنى ۋە ئەرەب يېزىقى تارقالغان دەۋردىمۇ، كوپ كىتابلار
كونا ئۇيغۇر ھەرپى بىلەن كوچۈرۈلۈپ يېزىلىشى داۋام ئ
گەن ئىدى. ھەتتا XV نچى ئەسىردە ھىراتتا كوچۈرۈل
يېزىلغان ئۇيغۇر قول يازمىلىرى ساقلىنىپ كەلگەن. بۇ كىتا
ئىچىدە ئەڭ ئەھمىيەتلىكى مەشھۇر داستان «قۇتادغۇبىلىك»
(يەنى بەخت— سائادەت كەلتۈرگۈچى بىلىم دېمەكدۇر. «قۇتاد
بىلىك» ھازىرغىچە ئۇيغۇر تىلىنىڭ قېلىنلىق بولسۇن ۋە قىزىل

دېگەندە تۇرغۇنى سۆزلىرىدە ساقلىنىپ كەلگەن، بەخت مەنا-
سىنى بەرگۈچى قۇدىغۇ قۇت دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان).
فەن دۇنياسىغا مەلۇم بولغان بۇ داستاننىڭ بىرىنچى قول يازمىسى 1439 نچى يىلى ھېرات شەھىرىدە كۆچۈرۈلۈپ يېزىلغان ئىدى، ئۇ يەردىن تۈركىيەنىڭ توكات شەھىرىگە كېلىپ قالغان. بۇ يەردىن XV نچى ئەسىرنىڭ ئاخىرقى چارىكىدە ئابدۇرازاخان باخشى دېگەن بىر ئادەم ئۇچۇن ئىستانبۇلغا كەلتۈرۈلگەن. XIX نچى ئەسىرنىڭ بېشىدا بۇنى ئىستانبۇلدا ئاتاقلىق ئالىم (شەرقشۇناس) ھامىر-پۇرگىشتال دېگەن كىشى سېتىپ ئالغان ۋە ئۇنىڭ ئارقىلىق ئاۋروپادىكى ۋېنا شەھىرىنىڭ مەشھۇر دۆلەت كىتابخانىسىغا چۈشكەن. ھازىرغىچە شۇ كىتابخانىدا ساقلانماقتا.

بۇ قول يازما ئىلمدە كۆپ قىزىقىشلار پەيدا قىلدى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن بۇنىڭغا بېغىشلىغان بىرىنچى ئىشنى فرانسۇز ئالىمى ژوبېر ئىشلىدى. لېكىن ئۇ ۋاقىتلاردا تېخى ئۇنىڭ مەزمۇنىنى تولۇق رەۋىشتە ئېچىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئۇيغۇر يېزىقىنى ئوقۇش قىيىن، ئۇنىڭ تىلى كام مەلۇم بولغانلىقى ئۈچۈن ئىشەنچلىك يېشىمىدا ئۇنى ھېچ كىم ئوقۇيالمىغان. پەقەت 1870 نچى يىلى مەلۇم شەرقشۇناس گ. ۋامبېرى دېگەن ئالىم ئۇنىڭ بەزى بىر قىسىملىرىنى ئەسلى ۋە تەرجىمىسى بىلەن بېسىپ چىقاردى. بۇ كىشىنىڭ ئوسمانلى تۈرك تىلىنى ۋە ئوتتۇرا ئازىيە تۈرك تىللىرىنى ياخشى بىلىشى، بۇ ئىشنى ۋوجۇدقا چىقىرىشقا ياردەم بەردى. بۇنىڭدىن كېيىن دۇنيانىڭ ئەڭ چوڭ تۈرك شۇناسى بولغان ئاكادېمىك رادلوف دېگەن كىشى ئەكىشۈردى.

1897 نچى يىلى بۇ كىشى تەرىپىدىن كىتابنىڭ ئەسلىنىڭ ۋە

تەرجىمىسىنىڭ كۆپ قىسمى بېسىپ تارقىلىدى. مانا شۇ ۋاقىتتا ئەرەب ھەرپى بىلەن يېزىلغان كىتابنىڭ ئىككىنچى نۇسخىسى قاھىرەدە تېپىلىپ قالدى، رادلوف يېزىلغان ئىشنى توختىتىپ بۇ يېڭى قول يازمىنى ھەم تەكشۈرۈشكە كىرىشتى ۋە بۇ كىتابنىڭ ئۆزى ۋە تەرجىمىسىنىڭ بىرىنچى تولۇق باسمىسىنى 1910 نچى يىلى چىقاردى. رادلوفنىڭ ئۇيغۇر تېكىستىنى ئوقۇشتىكى ۋە تەرجىمىسى ۋامبېرىنىڭ نۇرغۇن خاتالىقلىرىنى تۈزۈتۈشكە ۋە ئەسەرنى ئۆگىنىشنى خېلى دەرىجىدە ئىلگىرى سۈرۈشكە ياردەم بەردى. لېكىن بۇ ئالىمۇ ھەممە قىيىنچىلىقنى يېشەلمىدى ۋە داستاننىڭ كۆپ يەرلىرى چۈشۈنۈكسىز بولۇپ كەلگەن ئىدى. 1924 نچى يىلى داستاننىڭ ئۈچىنچى قول يازمىسى ئۆزبېكىستاننىڭ نامانگەن شەھىرىدە تېپىلىپ ۋە ھازىرقى ۋاقىتتا تاشكەنت ئۆزبېك دۆلەت خەلق كىتابخانىسىدا ساقلانماقتا. مانا بۇ ئۈچىنچى قول يازما داستاننىڭ ئىنتايىن قالغان كۆپ جايلىرىنى ئوقۇشقا ۋە ھازىرقى ۋاقىتتا سوۋېت ئالىملىرىغا داستاننىڭ يېڭى مۇكەممەللەشكەن باسمىسىنى چىقىرىشقا مۇمكىنچىلىك بېرىدۇ. بۇ داستاننىڭ چوڭ ئەھمىيەتنىڭ جايى ھەممىدىن ئىلگىرى شۇكى، بۇ بىزگىچە كەلگەن ئۇيغۇر تىلىدىكى گۈزەل ئەسەرلەرنىڭ ئەڭ قەدىمكىسىدۇر. ئەفسۇسكى، بۇ كىتابنى يازغان كىشى توغرىسىدا بىز ئاز بىلىمىز. كىتابدا يېزىلغان مۇقەددىمىدىن بۇ كىشىنىڭ ئىسمى يۈسۈف ئىكەنلىكى، ئۆزى بالاساغۇن (چۇ دەرياسى بويىدىكى شەھەر) دېگەن يەردە تۇغۇلۇپ، بۇ داستاننى قەشقەر ھاكىمىغا تەقدىم قىلغانلىقىنى ۋە بۇ قىممەتلىك ھەدىيە ئۈچۈن ھاكىم تەرىپىدىن خاس ھاجىپ نام بىلەن مۇكاپاتلانغانلىقىنى بىلىمىز.

يازغۇچىنىڭ ئۆزىمۇ داستانىنى 462 نچى ھىجرىيە يىلىدا، يەع-
نى 1069 ــ 1070 نچى مىلادىيە يىلىدا يېزىپ بولغانلىغىنى بىلدۈ-
رىدۇ. داستان ئاروز ۋەزنى بويىچە شېئىر ئۇسۇلىدا يېزىلىپ،
ئۇ ئەسىرلەردە ئوتتۇرا ئازىيە ۋە ئىراندا كەڭ تارقالغان مەسنە-
ۋى ۋەزنىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرىدۇ. مانا شۇ ۋەزىندە فىر-
داۋسىنىڭ مەشھۇر «شاھنامە» دىگەن كىتابى، ئۇنسۇرىنىڭ
«ۋامىق» دىگەن داستانى، رۇداكىنىڭ بەعزى بىر داستانلىرى
ۋە باشقىلار يېزىلغان. مەزمۇن بويىچە بۇ داستان پەندنامە
(نەسىھەت) كىتابىدۇر، يەعنى دۆلەتنى قانداغ قىلىپ ئىدارە
قىلىشى، دۆلەت خىزمىتىنى ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن لايىق ئادەملەرنى
قانداغ تاللاش، قانداغ قىلىپ شەخسى ۋە جەمعىيەت ھاياتىنى تۈ-
زۈش توغرىسىدىكى فايدىلىق مەسلىھەتلەر تولىلانغان كىتابدۇر.
مانا شۇ مەزمۇندىكى كىتابلار شەرقتە كەڭ ئۇسۇلدا تارالغان ئىدى.
ساسانىلار (III ــ VII نچى ئەسىرلەر) ۋاقتىدا ئوتتۇرا ــ
فارس (پەخلەۋى) تىلىدا يېزىلغان بۇنىڭغا ئوخشاش نۇرغۇن
كىتابلارنى بىلىمىز، بۇ كىتابلار عەرەب عالىملىرى ئارىسىدا كۆپ
قىزىقىش تۇغدۇردى. عالىملار قىسمەن شۇنداغ كىتابلارنىڭ تەئسى-
رى بىلەن ئۆزلىرىمۇ شۇنىڭغا ئوخشاش كىتابلارنى يازدى. بۇ-
لارنىڭ عەرەب ئەدەبىياتى ئارقىلىق فارس ئەدەبىياتىغىمۇ تەئسى-
رى چوڭ بولدى. مەسىلەن: 1082 نچى يىلى يەعنى «قۇتادغۇ-
بىلىك» يېزىلىپ، تەخمىنەن ئون يىلدىن كېيىن گىيلان ھاكىملى-
رى نەسلى قاي ــ قاۋۇس ئىبىن ئىسكەندەر ئىبىن قابۇس تەرىفىدىن
يېزىلغان شۇنىڭغا ئوخشىغان كىتابلار بىزگە مەعلۇم. ئامما يۈسۈف
بۇرۇنقى ئۇنىڭكەنلەرنىڭ ئىشلىرىدىن فايدىلانغان بولسىمۇ، ھەر

3—1360

ھالدا، بۇ كىتاب باشقىچە تۈزۈلگەن. مەسلىھەتلەرنى عادى با...
قىلىش ئورنىغا، يۈسۈف ئېنىق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە بولغان تۆر...
قەھرىمانىنى يارىتىدۇ.
يۈسۈف: «ئەندى كىتابنىڭ بايانىدا كىتاب تۆرت شۇھرەتا...
خۇسۇسىيەتلەرگە ئاساسلىنىدۇ» دەيدۇ. برىنچى عادالەتلىك ۋە ھ...
قانىيەتدۇر. بۇ خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغان ھاكىمنىڭ ئىتى كۈ...
تۇغدى ــ ئەلىك، ئىككىنچى دۆلەت، بەخت ۋە ئامەتدۇر. بۇ خ...
سۇسىيەتكە ئىگە بولغان ۋەزىرنىڭ ئىتى ئاي تولدى، ئۈچىنچ...
عىقىل ۋە فاراسەت دۇر: ئۇنىڭ ئىتى ئوكتۇلمىش، تۆرتىنچ...
قاناعەتلىك ۋە ئىففەتلىكدۇر. ئۇنىڭ ئىتى بولسا، ئوتكۇرمىشدۇ...
بۇ تۆرت كىشىنىڭ ئۆز ئارا سۆھبەتلىرىدىكى مەفسىد...
بىلەن يۈسۈف، ھاياتنى توغرى تۈزۈش توغرىسىدىكى فىكر...
رىنى ئوقۇغۇچىغا بايان قىلىدۇ. لېكىن بۇ داستاندا بىر قا...
جايلاردا ھازىر مۇ تەئسىر قالدۇرىدىغان شېئىرلەر بار. مە...
لەن: داستاننىڭ بېشىدا يازنى تەسۋىرلەش ياكى ئاخىرىدا ئ...
تۈپ كەتكەن ياشلىققا قاتتىق ئېچىنىشقا ئوخشىغان شېئىرلار چو...
ئۈستىلۈق بىلەن يېزىلغان. ئامما كىتابنىڭ ئاساسى قىممىتى ئۇ...
گۈزەل تامامىلىرىدا ئەمەس، بەلكى تىلىنىڭ تۈزۈلىشىنى تەفسىل...
رەۋىشدە بەلگۈلەشكە ئىمكانىيەت بەرگۈچى XI نچى ئەسىر...
ئەدەبى تىلىنىڭ چىرايلىق ئۆلگۈسى بولۇشىدىن ۋە شۇ دەۋر...
سىياسى ھەم ئەخلاقى قاراشلىرىنىڭ ھەممە يىغىندىسىنى بىر...
شىدىن عىبارەتدۇر.
يۈسۈف كىشىدىن ھەممىدىن ئىلگىرى باتۇرلۇق، ۋىجدانلىق...
توغرۇلۇقنى تەلەب قىلىدۇ. بۇ ئۇنىڭ فىكرىچە ئاساسى ۋە ئە...

ياخشى خسلەتلەردۇر. كشى باشقيلار بلەن مۇعاميلە قلغان ۋاق-
تيدا سوزدە بيخل، تېج ۋە تاقەتلك بولۇپ، بەختسزلككە ئۇچ-
ريغاندا، روھينى چۈشۈرمەستن چداملق ۋە قانائەتلك بولۇش لازم.
بۇ كتابنى چۈشەنگۈر ۋە ھەر تەرەپليمە تەكشۈرۈش ناھايىتى زۆرۈر.
بۇندن كوپ ئلگيرى ئوتكەن ئۇيغۇر خەلقينىڭ تۇرمۇش قۇرۇلۇ-
شينىڭ پۈتكۈل سۈرىتينى كوز ئالديمزغا كەلتۈرۈشكە بزگە
چوڭ ياردەم بيريدۇ. شەرق تاريخيدا، خۇسۇسەن ئوتتۇرا ئازيه
خەلقلىرينىڭ ئەدەبيياتيدا بۇ كتاب فيكرليرينىڭ عەكس ئېتيلي-
شينى تەكشۈرسەك خيلى مەسئيليلەرنى ئېنقليشيمز مۇمكين.

بۇ عەجايب كتابنى ئۈگەنگەندە، يۈسۈف خاس حاجبنىڭ علم —
ھەممىدن يۇقۇرى، ئەڭ زۆرۈر ۋە قممەتلك بر نەرسە ديگەن
فكرى ئۇچرۇق.

يۈسۈف خاس حاجب فەن ۋە بلم بردن بر توغرى يول، بۇنىڭ
ئارقيلق ئنسانييەت بەختيگە ۋە ئوز ينىڭ تلەكلىريگە يېتيشەلەيدۇ،
دەيدۇ. بۇ توغريدا كتابدا مانداغ دييىلگەن:

بيلكنى بەردۇك بييل! ئوقۇ جوق ئۇلۇغ،
بۇ ئككى بەدودور ئۇدۇرميش قولۇغ،
ئوقۇشلۇق ئوقار ئول، بيلكلك بيلور،
بيلكلى، حۇقوقلى تلەككە تيگۈر.

يەعنى بز كەلتۈرگەن بۇ پارچىنىڭ مەعنيسى تۆۋەندىكيدن
عيبارەتدۇر: «بيلگنكى بلم يۇقۇرى، ئۇقۇملۇق بولۇش ئۇلۇغ نەر-
سيدۇر، بۇ ئككى خۇسۇسييەت ئادەمنىڭ دەريجيسينى كوتۈرۈدۇ.
ئۇقۇملۇق ۋە بلمچان ئادەم مەقسيديگە ئلدام يېتيدۇ».

يۈسۈف زييا شيرۋانى

مەحمۇد قەشقەرى ۋە ئۇنىڭ «ديۋان لغات الترك» كتابى

مەحمۇد قەشقەرى ئەڭ بۈيۈك ئۇيغۇر عاليمى، ئەڭ مەش-
ھۇر تلچى (فيلولوگ) ۋە دەۋرينىڭ ئەڭ قبرى مۇتەفەككۇرى
ئيدى.

مەحمۇد قەشقەرى تەريفيدن عەرەب تليدا يېزلغان «ديۋان
لغات الترك» ئەسيرينىڭ تل تازيليغى، فەساھەت ۋە بەلاغيتى،
جۈملە قۇرۇلۇشى ۋە ساددليغى يازغۇچينىڭ عەرەب تليدا، خۇسۇ-
سەن عەرەب ئەدەبى ئۇسلۇبى ساحاسيدا قانداغ باي بلمگە
ئيگە ئيكەنليگينى ناھايىتى ئوچۇق ئسپاتلايدۇ.

مەحمۇد قەشقەرى تۈرك تليديكى مللى مەدەنييەتنى،
ئسلام مەدەنييتى تەريفيدن تامامەن يېميريلپ نابۇد بولماسليغى
ئۈچۈن كوپ غەيرەت قلغان كشى. شۇنىڭ ئۈچۈن مەحمۇد
قەشقەرى ئسلام شەرقينىڭ ئاتاقلق تەرباپليرى قاتاريغا
تولۇق يۇ سۇندا كريدۇ. شۇنىڭ بلەن بللە ئۇ، ئوز خەلقينىڭ
مەدەنى مەحسۇلاتيدۇر.

مەحمۇد قەشقەرينىڭ تۇغۇلۇپ ئوسكەن مۇحيتى ۋە مەحمۇد

نى پەرۋەرىش قىلىپ ئوستۇرگەن مۇھىت قەشقەردە ۋۇجۇدقا
كەلگەن ئۇيغۇر مۇھىتى ئىدى. قەشقەر ئەينە شۇ تارىخى
پەيتلەردە ئىككىنچى ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ مەركىزى بولۇپ، قارا
خانىلار دېگەن ئۇيغۇر خاقانلىرى سەلالەسى تەرىپىدىن ئىدارە
قىلىناتتى.

ئۇيغۇر پايتەختىدىكى ئەينە شۇ ئۇيغۇر مىللى مۇھىتى
بىر نەچچە ئەسىرلەر داۋامىدا ئوتتۇرا ئاسىيە ۋە كىچىك ئاسىيەدە
ياشاپ كەلمەكتە بولغان باشقا تۈرك خەلقلىرىنىڭ مىللى مەدە-
نىيەتلىرىدىكى كەلگۈسى تەرەققىياتلاردا ۋە ئوسۇپ شەكىللىنىش-
لىرىدە كۆزگە كۆرۈنەرلىك رول ئويناپ كەلگەن چىن ئۇيغۇر
مىللى مەدەنىيىتىنىڭ كۆپ تارماقلىق مەركىزى ۋە مەنبەئى
ئىدى.

ئەينە شۇ ئۇيغۇر مىللى مۇھىتى-ئۆز مىللى ئۇيغۇر مەدە-
نىيىتىنى، ئىسلام مەدەنىيىتىنى، ئىسلام دىنىنى تولۇق ياكى بىر
ئاز قوبۇل قىلغان بارلىق تۈرك خەلقلىرىنىڭ مەدەنىيەتلىرىنى
ئۆز تەركىبىدە مۇرەككەپلەشتۈرۈپ، قەدىمقى ئۇيغۇر مىللى
مەدەنىيىتىنىڭ پۈتۈن مۇۋاپپەقىيەتلىرىنى، پۈتۈن ئۇتۇقلىرىنى
ياڭلىۋاشتىن ئىشلەپ چىقارغان، نەتىجىلەشتۈرگەن ئەدەبى ۋە
مەدەنى بىر مۇھىت ئىدى.

قەشقەرنىڭ ئۇيغۇر زىيالىيلىرى قاتلىمىنىڭ ھۇلىنى سالغان
ۋە مەنىۋى موھىتنىڭ ئاساسىنى قۇرغان ئىلىم ۋە مەرىپەتنىڭ
يۇقۇرى دەرىجىدە بولغانلىقىنى كۆرسىتىدىغان بەزى بىر تا-
رىخى مەلۇماتلار بار.

مەلۇمكى، بۇ مۇھىتتىن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەدەنىيەت ئەر

بابىلىرى يېتىشىپ ئۆسكەن ۋە بۇلارنىڭ سانىمۇ ئاز بولمىغان.
ئەفسۇسكى، تارىخ ئۇلاردىن پەقەت ئىككىسىنىڭلا نامىنى
ساقلاپ كەلتۈرگەن: يۈسۈپ خاس ھاجىپ ۋە مەھمۇد قەشقەرى.
يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ مەشھۇر «قۇتادغۇ بىلىك» دېگەن
شاھ ئەسىرىنى مەيدانغا قويغان. مەھمۇد قەشقەرى بولسا
ئۇيغۇرلار، ئوغۇزلار، تۈركمەنلەر، قىرغىزلار ۋە باشقا تۈرك خەلقلى
رىنىڭ ئوبلۇسلىرى بويىچە ئىلمى سەياھەتلەر قىلىپ، بۇ خەلقلەرنىڭ
فولكلورى، ئەدەبىياتى، تارىخى ۋە ئېتنوگرافىيە ساھالىرىدا تولا
قىممەتلىك مەلۇماتلارنى توپلاش ۋە تەكشۈرۈش بىلەن مەشغۇل
بولغان.

مەھمۇد قەشقەرى ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈرك خەلقلىرىنىڭ مىللى
مەدەنىيەتلىرىنى، چەكسىز بايلىقلىرىنى ھەر تەرەپلىمە كەڭ يۇ
سۇندا خەلق ئارىسىغا تارقاتتى ۋە يايدى. ئۇ ئۆزىنىڭ «دىۋان لغات
الترك» ئەسىرىنى ئەرەب تىلىدا يېزىپ، ئابباسلاردىن بولغان
ئەبۇلقاسىم ئىبىن ئابدۇللاھقا بېغىشلاپ تەقدىم قىلىشى، ئەلبەتتە
تەسادىپى ھال ئەمەس! چۈنكى يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ «قۇتاد
غۇبىلىك» ئەسىرىنى ئۇيغۇر تىلىدا يېزىپ، قاراخانىلاردىن بولغان
ئۇلۇغ بۇغراخانغا تەقدىم قىلغان ئىدى. بۇ ئىككى ئەسەر بىر
مۇھىتتا ۋۇجۇدقا كەلگەنلىكىگە قارىماي، ئۇيغۇر ۋە ئەرەب-
تىللىرىدا ئىجاد قىلىنغاندۇر. دېمەك ئۇ مۇھىت ئۆز غايەلىرىنى
ئىپادىلەشتە ھەر ئىككى تىلدىن بەرابەر پايدىلىناتتى. ئەلبەتتە
بۇ ئاز ئەھمىيەتلىك بىر مەسىلە ئەمەس! شۇنىمۇ تەكىتلەپ
ئۆتۈشىمىز كېرەككى، يۇقۇرىدا ئاتالغان ئۇيغۇر خاقانى شۇنداق
ئەدەبى تەقدىملەرگە لايىق بىر ھۆكۈمدار ئىدى. چۈنكى ئۇ ئۆز

ئېلىدا مەدەنىيەت، ئەدەبىيات ۋە مەئارىپنى ھىمايە قىلاتتى. مەشـ
ھۇر ئەرەب تارىخچىسى ئىبىن ئەل نەسىر ئۇلۇغ بۇغراخان
توغرىسىدا شۇنداغ يازىدۇ: «ئۇ ئۆز ئېلىنىڭ ئالىم ۋە دانالىرىـ
نى سۆيەتتى، ئۇلارغا كۆپ ئىھتىرام قىلاتتى ۋە پادىشاھلارچە
سوۋغىلارنى تەقدىم قىلاتتى».[1])

مەھمۇد قەشقەرىگە ئوخشىغان ئالىمنىڭ تەرجىمەئى ھالىنى
بېرىش ناھايىتى مۇرەككەب، قىيىن بىر ئىشدۇر. ئۇنىڭ
تۇرمۇشىدىن، ئۇنىڭ ھاياتىدىن، ئۇنىڭ دەۋرىدىن، ئومۇمەن ئىسلام شەرـ
قىدىكى خەلقلەرنىڭ يازغۇچىلىرى ۋە پاكى باشقا بىرەر تارىخى
ئەربابلارنىڭ تەرجىمەئى ھاللىرىنى ئۆگىنىشدە ئۇچرىغان ئېغىر
ھاللاردەك، بۇ توغرىدىمۇ قولىمىزدا ھېچ قانداغ مەئلۇمات يوق.
بۇ بولسا، ئالدىمىزغا قويۇلغان مەقسەدنى ناھايىتى ئېغىرلاشتۇرىدۇ.
مەھمۇد قەشقەرىنىڭ شەخسى تەقدىرى، ئۇنىڭ دۇنياغا كۆز
ئارىشى، بىز ئۈچۈن روشەن ئەمەس. پەقەت ئۇنىڭ
ئەسىرى بولغان «ديوان لغات الترك» كىتابىلا ئۇ توغرۇلۇق
بىردىن-بىر مەنبەئ بولالايدۇ. بۇ ئەسەردە ئۇنىڭ تەرجىمەئى ھالى
توغرۇلۇق مەئلۇماتلار ناھايىتى ئاز. شۇنداغ بولسىمۇ بۇلار
ئارقىلىق ئۇلۇغ ئۇيغۇر تىل ئالىمىنىڭ شەخسى خوسۇسىدا
ھەر ھالدا بەئزى بىر مەئلۇماتلارنى بېرىش مۇمكىن.

مەھمۇد ئىبىن ئەل ھۇسەين ئىبىن مۇھەممەد قەشقەرى ئېھـ
تىمال، ئون بىرىنچى ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قەشقەردە تۇغۇلسا

[1]) ابن الاثير «الكامل فى التاريخ» 9 جىلد، 70 بەت. القاهره
.1905

كېرەك[1]) يازغۇچىنىڭ شەخسى كۆرسەتمىسىگە [2]) قارىغاندا
قاراخانىلاردىن ئەمىر نەسىر ئىبىن ئەلى [3]) نىڭ ئەۋلادلىرىدۇر.

بۇ ئالىمنىڭ مىللى چىقىش مەسئىلىسىگە كەلسەك قەتئى رەۋـ
شىدە مەھمۇدنىڭ قەشقەرلىق ئۇيغۇر ئىكەنلىكىنى تەستىقلىشىمىز
كېرەك. چۈنكى يازغۇچى ئۆزىنىڭ «ديوان لغات الترك» ئەـ
سىرىدە ئۇيغۇرلار توغرىسىدا ئېنىق مەئلۇمات بەرگىنىدە، ئۆزىنىڭ
ئۇيغۇر مىللىتىگە مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى شۇنداغ ئېتىراف قىلىدۇ.
«شۇ كىتابنىڭ مۇئەللىفى ئەينە شۇ نەجىب ئۇيغۇر خەلقىغە
مەنسۇپدۇر» دەپ ئېيتىدۇ [4]) بۇ ئىزاھنىڭ ئاخىرىدا مەھمۇد قەشـ
قەرى تۈركىستان ئۆلكىسىنى سامانى ئەۋلادلىرىدىن ئىشغال
قىلىپ ئالغان قارا خانى خاقانىنى ئۆزىنىڭ چوڭ بوۋىسى دەپ
ھىسابلايدۇ [5])

ھەر ھالدا مۇنەججىم بېشى بۇ خاقاننى (مەھمۇد قەشقەرىچە
خەمىر تەكىن) 1 نچى نەسىر ئىلك خان دەپ ئاتايدۇ.

[1]) مەھمۇد قەشقەرى، «ديوان لغات الترك» ئەسىرىدە
ئۆزىنىڭ قەشقەرلىق بولغىنىنى ئۈچۈق تىل بىلەن كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ.
(1 جىلد، 5 بەت).

[2]) مەھمۇد قەشقەرى «ديوان لغات الترك» 1، جىلد، 102 بەت.
بۇ يەردە «ئەمىرى سۆزىنىڭ فونىتىكىسى توغرۇلۇق سۆزلىگەندە،
ئۆز ئىجتىمائى چىقىشىنى ئۈچۈق ئېيتىدۇ. بۇۋىمىز تۈركىستانى
سامانىلار ئەۋلادلىرىدىن ئالغان بەگدۇر.

[3]) «تۈركمەنلەر ۋە تۈركمەنستان تارىخىدا ماتېرىئاللار»
1 جىلد، 31 بەت. موسكۋا 1939 يىل.

[4]) مەھمۇد قەشقەرى، «ديوان لغات الترك» 1 جىلد، 112بەت.
(مليةالنجيبة الايغرية).

[5]) شۇ ديۋاندا 1 جىلد، 113 بەت.

بۇ خاقان عەرەب مۇررىخى ئىبىن ئەل ئەسىر ۋە مۇنەججىم باش-
لىرىغا قارىغاندا، مىلادى 999 نچى يىلى بۇخارانى ئىشغال قىلىپ
ئالغان ۋە سامانىيلارنىڭ ھاكىمىيىتىگە زەربە بېرىپ، ۋەيران قىلغان
خاقاندۇر. كېيىنكى ۋاقىتلاردا مۇنەججىم بېشى ئىبىن ئەل ئەسىر،
ئىبىن خەلدۇن، بولۇپمۇ ياقۇت ھەمىلەرنىڭ ئاۋازلىرىغا قوشۇلۇپ،
قاراخانىيلارنى ئۇيغۇر پادشاھلىرى (الملوك الايغريه) دەپ
ئاتايدۇ [1]

شۇلارغا ئوخشاش ئاۋروپا شەرق شۇناسلىرىدىن فرانىمۇ
قاراخانىيلار توغرىسىدا سۆزلىگەندە «تۈركىستان ئۇيغۇر خان-
لىرى» دەپ ئاتىدۇ. رۇس تۈرك شۇناسلىرىدىن ۋ. ۋ. گرىگورىيېف،
ئاۋستراليە پروفېسسورى ئېدۋارد زاخائۇلارمۇ قاراخانى پاد-
شاھلىرىنى ئۇيغۇر دەپ ئاتىغانلىرىدەك، مەشھۇر تۈرك شۇناس
ئاكادېمىك رادلوف ۋە مېۋلىيېرلارمۇ قاراخانىيلار سەلالەسىنىڭ ۋە-
كىللىرىنى ساپ ئۇيغۇر دەپ ھېسابلايدۇ. بۇ ھۆججەتلەر بەزى
بىر قارىمۇ ـ قارشى پىكىرلەرنى ۋە ھېچ بىر ئىلمى ئاساسقا تايان-
مىغان مۇلاھىزىلەرنى تامامەن پاش قىلدى. بۇ چىرىك پىكىرلەرگە
قارىغاندا، مەھمۇد قەشقەرى گويا تۈركلەشكەن ئەرەب ياكى
تۈرك ئىمىش! ھەقىقەتتە شەرق ۋە ئاۋروپا ئالىملىرى قەتئى يۇسۇندا
مەھمۇد قەشقەرىنىڭ ئەسلى ۋە ساپ ئۇيغۇر ئىكەنلىكىنى ئىسپات-
لايدۇ. بۇ ئالىمنىڭ ئۇيغۇر ئىكەنلىكى توغرۇلۇق ھېچ قانداق
شەك يوقتۇر.

مەھمۇد قەشقەرىنىڭ ئاتىسى ـ ھۈسەيىن ئىبىن مۇھەممەد ـ

[1]) مونەججىم بېشى «جامع الدول» «تركستاندا اويغور خاقان-
لرى» بابى.

بارساغان ياكى باشقىچە ئېيتقاندا بارسوخان شەھىرىدە تۇغۇلغان
ۋە ئۆسكەن. بۇ شەھەر ئىسسىق كۆلنىڭ جەنۇبى غەربىدە ئىدى.
مەھمۇد قەشقەرىنىڭ ئاتىسى بارساغان شەھىرىدىن ئىكەنلىكىنى
قەشقەرىنىڭ ئۆزىدىن بىلىمىز؛ چۈنكى ئالىم بۇ شەھەر خۇسۇسىدا
ئىپادىلىگەن سۆزىدە شۇنداق بىر جۈملە ئىشلىتىدۇ. «وهى امدي-
نة منيا ابومحمود» يەئنى ئۇ (شەھەر) مەھمۇدنىڭ ئاتىسى چىققان
شەھەردۇر».

ئەپسۇسكى، مەھمۇدنىڭ ئاتىسى ئۇنىڭ ئىجتىمائى ۋەزىيىتى ۋە
باشقا بۇنىڭغا ئوخشاش تەرسىلىرى توغرۇلۇق ھېچ قانداق
مەلۇماتقا ئىگە ئەمەسمىز.

مەھمۇد باشلانغۇچ ۋە ئوتتۇرا مەلۇماتنى «باش» قاراخا-
نىيلارنىڭ پايتەختى بولغان قەشقەردە ئالغان ئىكەن. بەزى
رىۋايەتكە قارىغاندا، مەھمۇد ئالى مەلۇماتنىمۇ شۇ قەشقەردىكى
يۇقۇرى مەدرىسىلەرنىڭ برىدە ئالغان.

بىر مۇنچە ئىران ۋە ختاي سودىگەر ۋە سەياھەتچىلىرىنىڭ
گۇۋاھلىرىغا قارىغاندا، قەشقەر شۇ دەۋردە ئەڭ ئالى دەرى-
جىلىك يوقۇرى بىلىم ئورۇنلىرى بىلەن شۆھرەت تاپقان بىر شەھەر
بولغان. بونىڭدىن تاشقىرى X نچى ئەسىردە مەشھۇر ختاي سە-
ياھەتچىسى ۋان-ياڭ-نى ئۇيغۇر ئولكىسىدە، خۇسۇسەن قەش-
قەردە، ناھايىتى باي كۇتۇبخانىلارنى كۆرگىنىنى سۆزلەيدۇ.

كەلگۈسىدە ئۆز ئالى تەھسىلىنى تامام قىلىش ئۈچۈن مەھمۇد
قەشقەرى ئوتتۇرا ئازىيە شەھەرلىرى بويىچە سەياھەت قىلىپ،
بۇ شەھەرلەردىكى، يەئنى بۇخارا، سەمەرقەند، مەرۋە ۋە نىشابور-
دىكى ئالىملاردىن دەرس ئالىدۇ. چۈنكى بۇ شەھەرلەردە مەھمۇد

دەۋرىدە، مەشھۇر ئاكادېمىيىلەر بار ئىدى. بۇ شەھەرلەردىكى ئاكادېمىيىلەر (مەرۋە ۋە نىشابۇر ئاكادېمىيىلىرى) مەشھۇر سەلجۇق ۋەزىرلىرىدىن بولغان نىزامى ئەلمۇلك تەشەببۇسى بىلەن تۈزۈلگەن ئىدى.

شۇبھە يوقكى، ئوتتۇرا ئازىيە قاراخانىيلار ھاكىمىيىتى دەۋرىدىمۇ شۇنداغ قوشۇمچە تەربىيەۋى ئۇسۇللار بار ئىدى. ھەر ھالدا مەھمۇد قەشقەرىنىڭ بۇنداغ شەخسى ئېتىرافى ھېچ قانداغ شۈبھىگە ئورۇن قويمايدۇ.

مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «دىۋان لغات الترك» كتابىنىڭ باي علمى مەزمۇنى، بۇ كتابنىڭ ئاساسى گوھىرىنى تەشكىل قلىدىغان علمى خەققانىيەت ۋە بېرىلگەن مەعلۇماتلار ھازىرقى دەۋرىدىمۇ يۇقورى علمى ئەھمىيەتكە ئىگە ئىكەنلىگى ئۇنىڭ چوڭ علم ئەربابى ئىكەنلىگىنى ئوچۇق تەسدىق قلىدىغان بىر دەلىلدۇر.

يۇسۇف خاس ھاجىب بىلەن مەھمۇد قەشقەرىلەرگە ئوخشاش ئالىملارنىڭ بىر دەۋردە بىر تارىخى شارائىتدا ۋە بىر مۇھىتدا ئومۇر كەچۈرىشى، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ علمى ۋە ئەدەبى تەفەككۇرىنىڭ قانداغ ئۆتكۈر ۋە باي ئىكەنلىگىنى، ئۇيغۇر مللى زىيالىلار مۇھىتىنىڭ قانداغ كۈچلۈك ئىجادى قۇۋۋەتدىن عىبارەت ئىكەنلىگىنى كورسۇتىدىغان ئوچۇق بىر مىسالدۇر!

مەسىلىنىڭ ئەڭ عەجايىب تەرىفى شۇكى، مەھمۇد قەشقەرى ئۆزىنىڭ چوڭ «دىۋان لغات الترك» ئەسىرىنى ئىككى يىل مۇددەت ئىچىدە، يەعنى 1072—1074 يىللار داۋامىدا يېزىپ تۈگەتدى. چۈنكى بۇ «دىۋان»غا ئوخشاش چوڭ ئەسەرنى يېزىپ تۈگۈتۈش ئۈچۈن ئىككى يىل ناھايىتى ئازلىق قلىدۇ. بۇنداغ

قىسقا مۇددەتدە «دىۋان» دەك مۇھىم بىر ئەسەرنى يېزىپ مەيدانغا قويۇش، ئۇنىڭ چوڭ تەييارلىغى ۋە تەجرىبىسى بولغان ئالىملاردىن ئىكەنلىگىنى ئىسپاتلايدۇ.

شۇنىڭ بىلەن بىللە، مەھمۇد قەشقەرى «دىۋان لغات الترك»دە ئۆزىنىڭ باشقا ئەسىرى، يەعنى «كتابى جەۋاعىرى نەحوى فى لوغەتىت تۈرك» («تۈرك تىللىرى گراماتىكىسىنىڭ گۆھەر دانىلىرى كتابى») دىگەن ئەسىرى توغرىسىدا سوزلەيدۇ. لېكىن بۇ ئەسىرى تېخى تېپىلغان ئەمەس، يازغۇچىنىڭ بۇ ئېتىرافىغا قارىغاندا، «دىۋان لغات الترك» مەحمۇدنىڭ بىرىنچى ئەسىرى بولماسدىن، ئىككىنچى ۋە ياكى ئۈچىنچى ئەسىرى بولۇش مۇمكىن.

ئەندى «دىۋان لغات الترك»نىڭ قەيەردە يېزىلغانلىغى ھەققىدە توختۇلۇپ ئۆتەيمىز. بەعزى بىر مۇلاھىزىلەرگە قارىغاندا، مەھمۇد قەشقەرى «دىۋان لغات الترك»نى شۇ دەۋردىكى مۇسۇلمان عالىمىنىڭ ئەڭ چوڭ مەركىزى بولغان باغداد شەھرىدە يازغان. بۇ ئېھتىمال باشقا ئېھتىماللارغا قارىغاندا ھەقىقەتدىن يىراق ئەمەس. ئونىنچى ۋە ئون بىرىنچى عەسىرلەردە باغداددىن تاشقىرى ئىسلام ئەللىرىدە قەشقەر، بۇخارا، سەمەرقەند، ئورگەنچ، مەرۋە ۋە باشقا چوڭ مەركەزلەرمۇ بار ئىدى. لېكىن، بۇلارنىڭ ئىچىدە سىياسى، مەدەنى، سوۋدا ۋە باشقا جەھەتلەردىن باغداد ئەڭ چوڭى ۋە ئەڭ مەشھۇر بولۇپ، چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى.

توققۇزىنچى عەسىردىن باشلاب بۇ خەلفىلىكنىڭ سىياسى ۋە بولۇپمۇ ھەربى كۈچسىزلىگىدىن فائىدىلانغان ئوتتۇرا ئازىيە، ئىران ۋە كاۋقاز يەرلىرىدىكى بىر مۇنچە يەرلىك چوڭ فېئوداللار ئۆزلىرىنى مۇستەقىل پادشاھ، دەب ئېلان قىلىپمۇ ۋە ئۆز دۆۋ-

X نچی عەسرنڭ ئاخرقی يللىريدا سامانيلارغا قارشلق غەزنە
شەھريدە سەبۇك-تەكن، غەزنە ۋىلايىتينڭ ھاكملىغيغا ئيگە
بولۇب؛ بۇ ۋىلايەتنى ئاستا-ئاستا مۇستەقل دوۋلەتكە ئايلاندۇ-
رۇشقا كريشيدۇ ۋە سامانيلارغا قارشى كۆرەش سيياسيتينى
ئيلب باريدۇ. سامانيلار دوۋليتينڭ يوق بولۇشينى ئۇ سەبر-
سزلك بلەن كۈتتۇدۇ. سەبۇك-تەكن ۋافاتيدن كيين ئۇنڭ
ئورنيغا ئوغلى مەشھۇر مەحمۇد غەزنەۋى ئولتۇرۇدۇ.

كوپ ئوتمەى سەلجوقيلار باشليغيدا بر قاتار تۈركمەن
ۋە باشقا تۈركى قەبيلىليرى ئويۇشۇب، ھەربى بر كۈچكە
ئايلينيدۇ.

X نچی عەسرنڭ ئەڭ ئاخريدا، يەعنى 999 نچی يلى ئۇيغۇر
خاقانى برنچى نەسر ئيبنى قاراخانى (مەحمۇد قەشقەرينڭ چوڭ
بوۋيسى) سامانيلارغا قارشى ھۇجۇم قلب پايتەخت بولغان
بۇخارانى ئشغال قلب، سامانيلار دۆوليتينى تار-مار كەلتۈريدۇ
ۋە پۈتۈن ماۋرەننەھرگە ھاكم بولۇدۇ، شۇ ۋاقتدن باشلاب
سامانيلار دوۋليتى تامامەن يوقۇلۇدۇ.

سامانيلار دوۋليتينڭ ئۇيغۇرلار تەريفيدن تامامەن يوقۇتۇ-
ليشى پۈتۈن ييقن شەرقدە چوڭ سيياسى ئەھمىيەتكە ئيگە بر
ھاديسە بولۇدۇ. بۇ ھاديسە عەرەب ۋە ئيران مەملىكەتليرينى
ئۇيغۇر ۋە عمۇمەن تۈرك خەلقليرينڭ تلى ۋە ئەدەبيياتيغا
بۇيۇك ھۆرمەس بلەن قزيقشقا مەجبۇر ئيتيدۇ.

سامانيلار دوۋليتينڭ يوقۇليشيدن بر ئاز كيينرەك باغداد
خەلفيسى مەحمۇد غەزنەۋيگە سۇلتان عۇنۋانينى بيريدۇ ۋە شۇ
خۇسۇسدا ئالايدن بر فەرمان ئەۋەتيدۇ. باغداد خەلفيسينڭ بۇ

عۇنۋانى ۋە فەرمانيدن مەقسەد: سۇلتان مەحمۇد غەزنەۋينى
ئۇيغۇر قاراخانيلار دوۋليتى ئۈستيگە قويۇب، ئۇلارنى ماۋرە-
ننەھردن تامامەن ھايداپ چقريۋيتش ئيدى. ليكن بۇ مەقسەد
كوتۇلگەن نيتيجينى بەرميدى. عەكسيچە، غەزنەۋيلەر بلەن
قاراخانيلار ئوتتۇرسيدا برنچى شەرتنامە تۈزۈلۇب: ماحمۇد غەز-
نەۋى شۇ دەۋرنڭ ديپلوماتييسيگە تەدبيق، قاراخانى خاقانينڭ
قزيغا ئوبلۇنيدۇ.

ئوتتۇرا ئازيىە ئۇيغۇر قاراخانيلار دوۋليتى، غەزنەۋيلەر ۋە
ئوتتۇرا ئازيىەنڭ شيمالى تەريفيديكى خارەزم شاھلار دوۋليتى،
عومۇمەن پۈتۈن عەرەب دۇنياسينى ئويغا چومدۇردى. بۇ ئۈچ
دوۋلەتنڭ ۋۇجۇدقا كيليشى عەرەب عابباس خەلفيليگينى ھەيران
قالدۇردى. خەلفينڭ يراق باغداددا بولۇشيغا قاريماسدن، ئو-
زينى چوڭ قورقۇنچيلقدا دەب ھيسابليدى. ئۇيغۇر، خارەزم
شاھ ۋە غەزنەۋيلەرنڭ بۇنداغ زور كۈچكە ئايلينيشى عەرەب
خەلفيسينى بۇلار بلەن عەلاقە قلش چاريليرينى ئزلەشكە مەج-
بۇر قلدى.

بۇ چاريلەر بلەن مەشغۇل بولغان باغداد خەلفيسى كۈتۈل-
ميگەن ييكى بر ۋاقيعەگە دۇچار بولدى. بۇ ييكى ۋاقيعە سەل-
جوقيلارنڭ ئستيلا قلش ھۇجۇمى ئيدى.

ئون برنچى عەسرنڭ باشليريدا غەزنەۋيلەر بلەن قاراخا-
نيلار ئوتتۇرسيدا بولغان قارشيلقلاردن فائيدلينب، باش كو-
تەرگەن سەلجوقيلار، 1040 نچی يلى مەشھۇر دەندانكان ئۇ-
رۇشيدا غەزنەۋيلەرنى ييكب، پۈتۈن شەرق ئولكيليرينى
ئشغال قلدى. بۇنڭ نيتيجيسيدە سەلجوقيلار ئمپيرييەسى مەي-

...انغا كەلدى. بۇلارنىڭ ھاكىمىيىتى ھەتتا ۋىزانتىيە (بىزانس)
...پايتەختى بولغان ھازىرقى ئىستامبۇلغىچە تارالدى.
سەلجوقىلار ئىراققىمۇ ھۇجۇم قىلىپ، 1055 نچى يىلى عاببا‌س
...ەلفىلىگىنىڭ ۋە شۇ دەۋردىكى ئىسلام دۇنياسىنىڭ چوڭ پايتەختى
...ولغان باغدادنى ئىشغال قىلىپ، پۈتۈن عەرەبلەرنى چوڭ خوۋف
...نىدا قالدۇردى.
بۇ ھالنى كورگەن مەھمۇد قەشقەرى «دىۋان لغات
...ترك» دە ئۇنى شۇنداغ تەسۋىرلەيدۇ:
«مەن خۇدانىڭ دۆلەت قۇياشىنىڭ تۈركى خەلقلەرنىڭ ئۈس-
...يىدە چىقىنىنى ۋە پادشاھلىقلار ئۈستىدە ئاسماننىڭ پۈتۈن چىقىنى
...ايلاندۇرغىنىنى كوردۇم. خۇدا ئۇلارغا تۈرك ئۇيغۇر نامىنى
...ردى ۋە ئۇلارنى پۈتۈن يەر يۈزىگە ھاكىم قىلدى. زامانىمىزنىڭ
...قانلىرى ئۇلارنىڭ ئىچىدىن سايلىنىپ، خەلقلەرنىڭ ھەممە ئىدا-
...سىنى ئۇلارغا تاپشۇردى» [1] «تۈرك (ئۇيغۇر) لارنىڭ كوڭ-
...نى خوش قىلىش ئۈچۈن ئۇلارنىڭ تىلىدا سوزلىشىشدىن باشقا
...ە يوق» [2]

[1] مەھمۇد القەشقەرى، «دىۋان لغات الترك» 3 بەت، 1 جىلد.
[2] مەھمۇد القەشقەرى، «دىۋان لغات الترك» 1، 3 ـ 4بەت جىلد.

پروفېسسور ئا. ن. بېرنشتام،
تارىخ فەنلىرى دوكتورى.

شەرقى تۈركستان تارىخىنىڭ مەسئىلىلىرى

I. علمى تەكشۈرمىنىڭ ئاساسى دەۋرلىرى

شەرقى تۈركستان تارىخىنى تەكشۈرۈش مەسئىلىسى رۇس فەن علمى بىلەن مەككەم باغلىقدۇر. دەسلەپ، 1858 ـ 1859 نچى يىللىرى چوقان ۋەلىخانوف شىمالى ۋە جەنۇبى شەرقى تۈركستاندا علمى سەياھەت قىلىپ، قىممەتلىك تارىخى ۋە ئېتنوگرافىيەلىك علمى ھۆججەتلەر قالدۇردى... شۇنداقلا، XIX عەسرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا ئۇزاق ۋاقت قەشقەردە ئەلچى بولۇپ تۇرغان ن. ف. پېتروۋسكى ئارخېئولوگىيەلىك ئەسەرلەر ۋە باشقا علمى جەھەتتىن مۇھىم مەلۇماتلار توپلاپ، مۇشۇ كەمگىچە ئەھمىيىتىنى يوقاتمىغان تارىخى ھەم مەدنى مەسئىلىلەرنى كوتەردى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، شەرقى تۈركستاننىڭ تارىخى ھەققىدە ۋەتەنىمىزنىڭ بىر قانچە جىلدلىق تۇپلاملىرىنى رۇسچىگە تەرجىمە قىلىپ ۋە ئۇلارغا قوشۇمچە ئۆزىنىڭ باھالىق فكر-مۇلاھىزىلىرىنى قوشقان ۋ. ۋ. گرىگورىيېفنىڭ 1869 ـ 1873 نچى يىللاردىكى ئەسەرلىرىمۇ يۇقارقىلارنىڭ قاتارىدا كىرىدۇ.

شەرقى تۈركستان تارىخىنى تەكشۈرۈش يولىدىكى ھەۋەس-
نىڭ كۈچەيگەنلىكىدىن، 1898 نچى يىلى د. كلېمېنتس نىڭ تۈر-
فانغا مەخسۇس سەياھىتى بولدى. (بۇنىڭ كەينىدىن نۇرغۇنلىغان
ئاۋروپا سەياھەتلىرى بولۇپ ئوتدى). بۇنىڭدىن ئىلگىرى رىگىل،
كروپاتكىن، زىلاند، كورنىلوف ۋە ئاكا-ئۇكا گرۇم-گرژىمايلو-
لار شەرقى تۈركستان ھەققىدە تارىخى ماتىرىيالالار يىغقان ئىدى.
د. كلېمېنتس نىڭ ئىلمى سەياھىتى شەرقى تۈركستاننى تەك-
شۈرۈشدە باشلاپ ئىلمى يول بەلگۈلىدى...
ئاۋرېل شتەين شەرقى تۈركستانغا ئۈچ قېتىم سەياھەت قىلىپ،
1900 — 1901، 1906 ۋە 1908 نچى يىللىرى) شەرقى تۈركس-
تاننىڭ نۇرغۇن جايلىرىنى تەكشۈردى ۋە تارىخى، مەدەنى، جۇغ-
رافى، سەنئەت، دىن، كونا ئاقچىلار، تىل، ئومۇمەن تىل-ئەدەبىيات
بىلىرىدىكى مۇھىم ماتىرىيالالارنى يىغىپ تەرتىبكە سالدى. باھالىق
ھېساباتلارنى نەشر ئەتدى. ئۇ لوبنۇر ئەتىرافىدا نۇرغۇن
تارخىئولوگىيەلىك، ئەسارى قەدىمىلەرنى («تاكلىماكاننىڭ قىدى-
مى تاش دەۋرى چاغلىرىنى») يىغدى... لېكىن، ئۇ باشلىغان
ئىشنى ئايىقلاشتۇرالماي، 1942 نچى يىلى قابۇلدا ۋافات بولدى.
لېكوك ۋە گرۇنۋېدېل دېگەن ئاسارى قەدىمىلەر تەكشۈر-
گۈچى نېمىس سەياھلىرى 1902 — 1903 نچى يىللىرى (گرۇن-
ۋېدېل). 1904 — 1905 نچى يىللىرى (لېكوك)، 1906 — 1907-
نچى يىللىرى (گرۇنۋېدېل بىلەن لېكوك) تۇرفان، قۇمۇل، قارا-
شەھەر، كۇچا ئەتىرافلىرىنى تەكشۈردى. قىدىمى جايلارنىڭ ئەسا-
رى ئەتىقىلىرىنى (يەر ئاستىدىن) يىغدى. 1913 نچى يىلى
يەنە شۇ لېكوك ھاجى ۋە مارالبېشى ئەتىرافىنى تەكشۈردى... ئۇ-

لار بۇددا، مانىخەي ۋە قىدىمى ئۇيغۇر مەكتەبلىرىنىڭ خاتىرىلى-
رىنى ۋە شەرقى تۈركستاننىڭ قىدىمى ماددى مەدەنىيەت (تۈر-
لۈك ئەسارى ئەتىقىلەر) يادكارلىقلىرىنى تەكشۈردى.
لېكوكنىڭ مانىخەي يېزىقلىرىنى تەرجىمە قىلىپ، ئېنىقلىغان
مەلۇماتلىرىدا ۋە «شەرقى تۈركستاننىڭ ئادەملىرى ۋە ئىلى»
دېگەن ئەسىرىدە تۈركلەرنى خۇسۇسەن ئۇيغۇرلارنى ئۆگۈ-
نۈش يولىدىكى مۇھىم ئەمگەكلىرىنى كورۇشكە بولىدۇ...
فرانسۇز سەيياھلىرى ئېدۋارد شاۋاننىڭ غەربى شىمالى
خىتايغا (سىچۇئان، خىنەن) پول پېللىئونىڭ دۇن-خۇئانغا بولغان
ئارخىئولوگىيەلىك سەياھەتلىرىدا (1906 — 1909 نچى يىللىرى)
خىتاي مەدەنىيىتىنىڭ شەرقى تۈركستانغا تەئسىرىنى تەكشۈرگەن.
بولۇپمۇ پول پېللىئو خىتاي، تۈرك، تىبەت، مونغول مەنبەئلى-
رىنى نۇرغۇن تەكشۈرۈپ، شەرقى تۈركستان خەلقلىرىنىڭ
تارىخى ۋە مەدەنى مەسئىلىلىرىنى ھەر تەرەفلىمە تەسۋىرلىگەن...
رۇس فەن ئىلمى شەرقى تۈركستاننى تەكشۈرەش مەسئى-
لىسىنى ئاياقسىز قالدۇرمىدى، د. كلمېنتس نىڭ تەكشۈرۈشىنى
داۋام ئەتكۈزۈپ، بېرېزوۋسكى 1906 نچى يىلى تۇرفاندىن كەل-
تۈرۈلگەن ئاسارى قىدىمىلەرنى رەسمگە چۈشۈرۈپ، يەنە باش-
لانغۇچ ھۆججەتلەرنى يىغدى. بۇ كىشى س. ف. ئولدېنبۇرگنىڭ
شەرقى تۈركستانغا بولغان ئىككى چوڭ سەياھىتى ئۈچۈن
كىرەكلىك مەلۇماتلار ھازىرلىدى. ئولدېنبۇرگ 1909 —
1910 نچى يىللىرى جەنۇبى شەرقى تۈركستاندا، 1914 — 1915-
نچى يىللىرى شىمالى شەرقى تۈركستاندا تەكشۈرەش ئىشلىرى-
نى ماڭغۇزدى.

س. يى. مالوف 1910 ـ 1911 ۋە 1913 ـ 1915 نچى يىللىرى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تارىخى ۋە ھازىرقى ئەھۋالى بىلەن تونۇشۇشقا باردى. بۇ كىشى ئۆزىنىڭ ئۇستازى ۋ. ۋ. رادلوف، سەيياھلار روزېنبېرگ ۋە زىلەمانلارنىڭ بىرىنچى نۆۋەتتە ئولدېنبۇرگنىڭ توپلىغان ماتېرىياللىرىنى ئىشلەپ چىقىش ئىشىغا دىگىلىك قاتناشتى.

فىنلەندىيە، ياپونىيە، ئىتالىيە سەيياھلىرى پەقەت مەلۇمات يىغىش بىلەنلا مەشغۇل بولۇپ، باھالىق ئىلمى ياد كارلىقلارنى قالدۇرالمىدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە پەقەت 1908 ـ 1909 نچى يىللىرى ياپونىيەنىڭ ئوتانى دىگەن سەيياھىنىڭ يىققان ئۇيغۇر ھۆججەتلىرى دىققەتنى جەلب قىلىدۇ...

ۋ. ۋ. بارتولد ئۆزىنىڭ «خافىزى ئابرو ۋە ئۇنىڭ ئەسەرلىرى»، «سەئدى ۋە توخار تىللىرى ھەققىدىكى مەسئىلىگە ئائىد»، «ئىران»، «ھۇدات ئال ئەلەم» نەشرىگە مۇقەددىمىسى ۋە باشقا ئەسەرلىرىدە شەرقى تۈركىستان تارىخى بىلەن ئوتتۇرا ئازىيە تارىخى ئالاقە مەسئىلىسىنى تولۇق ۋە چوڭقۇر تەكشۈرگەن. شۇنداغ رۇس ئالىملىرى شەرقى تۈركىستاننىڭ تۈپ خەلقى بولغان ـ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تۇرمۇش تەخلىدلىرىنى ۋە تىل ئەدەبىياتىنى ئىلمى تەكشۈرۈش ۋە ئۆگىنىش بىلەن مەشغۇل بولدى...

بۇنىڭدىن باشقا پ. كازلوفنىڭ شەرقى تۈركىستان، مانغولىيە، ...تاي ئەللىرىنىڭ مەدەنى ياد كارلىقلىرىنىڭ چەك ئارىسىنى، خارو ـ خوتو دىگەن قەدىمى شەھەرنى تەكشۈرۈپ ئىنقلىدى. ۋە راد... ف مانغولىيەگە بولغان سەيياھىتىدە، شەرقى تۈركىستانغا بول... ...ن تۈرلۈك تەئسىرىنىڭ يوللىرىنى ئىنقلىدى.

مانا بۇ كۆرسىتىلگەنلەردىن (بۇ تېخى تولۇق ئەمەس) شۇ

خۇلاسە چىقىدىكى: بىزنىڭ ئىلىمىزنىڭ مۇئەررىخلىرى، شەرقى شۇناسلىرى ئالدىدا شەرقى تۈركىستاننى ئۆگىنىش ئىشىنى يەنىمۇ ئالى ۋە ئىلمى دەرىجىگە كوتۇرۇش ۋەزىپىسىنى قويىدى.

II. شەرقى تۈركىستاننىڭ تارىخى-مەدەنى خۇسۇسىيەتلىرىنىڭ

ئۆگىنىلىشى

... ئارخېئولوگىيە ئىلمىنىڭ كۆرسىتىشى بويىچە (قەدىمى تاش دەۋرىدىكى) شەرقى تۈركىستان مەدەنىيىتىدە ئىسكىنى ساك، ئۇسۇن مەدەنىيەتلىرىنىڭ تەئسىرىنىڭ بولغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ تەئسىر جەنۇبدا ۋە شىمالدا ئوخشاش بولمىغان. شىمالى ۋە غەربى تۈركىستان خەلقلىرىنىڭ تەغلىتى ۋە مەدەنى قۇرۇلۇشى قەدىمى تىيانشان خەلقلىرى بىلەن بىر ئالاقىدا ئىدى...

قەدىمى تىيانشاننىڭ مال چارۋىچىلىق يادكارلىقلىرىنى تەكشۈرگەندە، ئۇ يەردىكى خەلقلەرنىڭ جابدۇقلىرى، قەبرىلەش يوللىرى (مس دەۋرىدە) جەنۇبى سىبىر خەلقلىرىنىڭكىگە ئوخشايدۇ...

مس دەۋرىدە، ساك ۋە ئۇسۇنلار دەۋرىدە. بۇ يەردىكى خەلقلەر ئالتاي، قازاقىستان ۋە قىرغىزستان يەرلىرىدىكى قەبىلىلەر بىلەن بولغان يىقىنلىق جەنۇبى شەرقى تۈركىستانغا ئۆتكەنسىرى يوقايدۇ. شىمالغا قاراپ ماڭغانسىرى، ئۇ يىقىنلىق كۈچلىنىدۇ.

دىمەك، مىلادىدىن بىر مىڭ يىل ئاۋال شەرقى تۈركىستان قەبىلىلىرىنىڭ تەركىبىدە ئوتتۇرا ئازىيەدىن (ئېنىق ئېلىپ ئېيتقاندا بەتتەرەپتىن) چىققان خەلقلەر تۇرغۇن ئورۇن تۇتاتتى.

شۇنى تەئكىتلەش كېرەككى، ساكلارنىڭ مەدەنىيىتى ئۇ-
سۇنلارنىڭكىگە قارىغاندا، جەنۇبى تۈركىستاندا چوڭقۇر
ئورناشقان. بۇنىڭ سەۋەبى: بىرىنچىدىن، خىتاي مەدەنىيىتى ھۇ-
جۇمى بولسا، ئىككىنچىدىن. (بۇ ئاساسى سەۋەب) موڭغولىيەدىن
قوزغالغان ھۇنلار ئىتتىفاقىنىڭ تەئسىرىدۇر. بۇلار تىيانشانغا
يېتىپ، شىمالى (ئۇسۇن) مەدەنىيىتىنىڭ جەنۇبقا ئۆتۈشىگە توسالغۇ
بولدى. ئۇسۇن مەدەنىيىتى غەربكە (فەرغانە، تاشكەنت) كە تارىلىشقا
باشلىدى. ھۇنلار مىداخىلىسى خىتاي مەدەنىيىتىنىڭ جەنۇبتىن
شىمالغا ئۆتۈشىگىمۇ توسالغۇ بولدى... ھۇنلارنىڭ ۋە ئۇلارنىڭ
مەدەنى تەئسىرىنىڭ تىيانشانغا، ھەتتا شىمالى تىبەتكىچە ئىز
قالدۇرغانلىقى مەئلۇم.

موڭغولىيەدىن قوغلانغان ھۇنلار مىلادىنىڭ بىرىنچى ئەسىرىدىن
ئىككىنچى ئەسىر باشلىرىغىچە تىيانشاندا ياشاپ، ئۆز تەئسىرىنى
شەرقى تۈركىستانغا تاراتتى. شۇنداق قىلىپ شەرقى تۈركىستان
قەبىلىلىرى بىلەن ھۇن قەبىلىلىرى ئارىلىشىپ، [illegible] قەبى-
لەر كېلىپ چىقتى...

ھۇنلارنىڭ ئارىلىشىپ تەئسىر قىلىشى بىرىنچىدىن شىمالدىكى
قەبىلەرنىڭ (ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمى قەبىلىلىرىدىن بولغان گۇ-
يۇزى) قەشقەردىن تارتىپ كۇچارغىچە تۈركلىشىشىگە سەۋەب
بولدى. شۇنداقلا، ھۇنلارنىڭ ئارىلاشقانلىقىدىن، يەتتەسۇ دىيى-
رىك تىلىدا سۆزلىگۈچى قەبىلىلەر پەيدا بولدى.

شەرقى تۈركىستاندىكى، يەتتەسۇدىكى، خۇراساندىن تىيانشانغىچە
ھۇنلارنىڭ دەۋرى، بۇ شەكىلدىكى جايىنىڭ (شەرقى تۈركىستان ۋە يەتتەسۇ
نىڭ) قەبىلە ۋە مەدەنى جەھەتتىن يېقىنلىشىشىغا سەۋەب بولدى.

... شۇنىڭ بىلەن بىللە، شەرقى تۈركىستاننىڭ خوتەن ئەترافىدا
(ئالتۇن تاغ ياقىسىدا)، تاكلىماكاننىڭ جەنۇبى يېقىدا: خوتەن،
ئېتوتقان، راۋان، داڭ-داڭ ئويلۇق، قارادوڭ، قىرىيە، خادىلىق،
نىيا، ئەندىرە، چېرەن، چارقىلىق، مىران-مانا بۇ جايلاردا
مىلادىدىن ئۈچ ئەسر ئىلگىرى، ھىندىستان، ئىران جابدۇقلىرى
ئوخشاش جابدۇقلار بىلەن دېھقانچىلىق قىلاندى. ئۇ چاغلاردا
بۇ يەرنىڭ تۈرمۇش تەخلىتى تىيانشان ئەترافىنىڭ مەدەنى
(تۈرمۇش) تەخلىتىگە ئوخشاش ئەمەس ئىدى... بۇ جايلاردا
مىلادىدىن مىڭ يىل ئاۋالقى چاغلاردىن تارتىپ، ئوتتۇرا ئازىيە،
شەرقى ئىران ۋە شىمالى ھىندىستان، جەنۇبى شەرقى تۈركىس-
تان تىركىچىلىك-تۈرمۇش ئوخشاشلىقى، ئۇ يەرلەردىكى خەلق-
لەرنىڭ ئۆرپى-ئادەت تەخلىتلىرىنىڭ بىر قەدەر يېقىنلىشىشىغا
سەۋەب بولغان. شۇڭلاشقا، بۇ ئەللەردىكى بۇددا دىنىنىڭ
(كوشان بۇددىزىمى) تارقىلىشىمۇ، بىر زاماندا ۋە بىر شەكىلدە
بولدى...

... ئارخېئولوگىيەلىك ماتېرىياللار ۋە تارىخى يادكارلىقلارنى
تەكشۈرگەندە، ساسانى، ئىرانى ھەم ۋىزانتىيەنىڭ مەدەنى
تەئسىرى شىمالى تارىم، يەئنى كۇچار ئەترافىدىن باشلاپ،
تىيانشاننىڭ شىمالىغا ئۆتۈپ، تالاس ۋە چۇ دالالىرىغىچە تار-
قالغانلىقىنى كۆرۈمىز. ئۇ زامانلاردا غەربى تۈركلەر خانلىقى
بۇ جايلاردا ھۆكۈمرانلىق قىلىپ، بۇلارنىڭ جاي تاۋەسى
ۋىزانتىيەگىچە يەتكەنلىكى مەئلۇم. قەدىمدىن تارتىپ بۇ يەر-
لەردىكى (ھازىرقى ئوتتۇرا ئازىيە، تىيانشان جەنۇبىغىچە)
خەلقلەردە بىر قەدەر مەدەنى ئومۇملۇق پەيدا بولغان. بۇنىڭغا

قاريغاندا، ئۇ چاغلاردا غەرب بلەن شەرقنڭ ئقتيسادى ۋە مەدەنى عالاقيسى مۇشۇ جايلار بلەن (جەنۇبى شەرقى تۇركستان بلەن ئەمەس) قۇمۇل دالاسى ئارقيلق بولغان بوليشى كيرەك...

ئىسلام دەۋرىگيچە شەرقى تۇركستاننڭ، بولۇبمۇ شيمالى تارم ۋيلايەتلىرينڭ يەتتەسۇ (ئوتتۇرا ئازييە) بلەن تاريخى تەقديرى توخشاش ۋە مەدەنى قۇرۇلۇشليرى يېقن بولغانلىغى مەعلۇم. سوۋيت دەۋريدە بزنڭ مۇئەرريخ، ئارخيئولوگليريمز مۇھيم ماتيريئال ۋە حوججەتلەرنى تەكشۇرەش ئاساسيدا بۇ فكرنى تېخىمۇ ئىنقليماقدا...

III. ئوتتۇرا عەسرلەردە شەرقى تۇركستان ۋە يەتتەسۇ، ئۇيغۇر مەسئىليسى

تەن خانلىغى دەۋريدە شەرقى تۇركستاندا ختايلارنڭ حوكۇمرانلق ئىتيشى مەزمۇت ئەمەس ئىدى. ئۇ حوكۇمرانلق پات-پات سىياسى بۇحرانغا ئۇچراب تۇراتتى، ھەر دائيم شەرقى تۇركستان دوۋلەتليرى، شەھەرليرى، خۇسۇسەن خوتەن كۇچار، تۇرفانلار ختاى حوكۇمرانليغيدن ئازاد بولۇب، مۇستەقل دوۋلەت قۇراتتى. شەرقى تۇركستاندا ختاى حوكۇمرانليغينڭ سىياسى مەزمۇنى فيئوداليزم قۇرۇلۇشى ئاساسيدا ئورنىتۇلغانلىغى حەققيدە، ختاى حوججەتليريدن كورۇشكە بوليدۇ. يەرلك خەلق ختاى عەسكەرليرينى بيقشقا مەجبۇر ئىدى، ئيلق-سيلقلار ئۈچۈن ئاقچا ئەمەس ئاشلق،

مال-مۇلۇك ئيليناتتى. ئۇنىڭدن تاشقرى حەربى قسملار ئۈچۈن مەخسۇس غەزينيلك، ديقانچيليق يەرليريدە خەلق ئىشلەتتى... مۇنغۇللار دەۋريديكى ئۇيغۇرلارنڭ رەسمى حوججەتليرينڭ كورسۇتۇشى بويىچە، بۇ چاغدا كونا فيئوداليزم تەرتيبليرى ياكليۋاشدن ئورناب، حەتتا بۇرۇنقى قەبيلە قۇرۇلۇشى دەۋريديكى قۇللۇق قۇرۇلۇشينڭ ۋە باشقا ئيزيش، بەسچش تەرتيپليرينڭ كەڭ رەۋشدە ئورۇن ئالغانليغينى كورسيتيدۇ.

... شەرقى تۇركستان خەلقليرينڭ خۇسۇسەن ئۇيغۇرلارنڭ سىياسى مۇستەقللك ئۈچۈن بولغان ئۈزلۈكسز كۆرەشليرى ئاربلاب-ئاريلاب غالىبىيەت بلەن تۈگەتدى... مۇشۇ كۆرەشلەر نەتيجيسيدە X نچى عەسردە تۇرفان كنەزليگى مۇستەقل بولۇب ئالغان. بۇ كنەزلك XI–XII عەسرلەردە: يەنى قەشقەر سىياسى مۇستەقللك ئيمتيازيغا ئيگە بولغاندا، قاراخانيلار دوۋليتى تەركيبيگە كردى...

شەرقى تۇركستاننڭ مەدەنى تەرەققياتيغا توسقۇنلۇق بولغان ختاى مۇستەملىكىچىلك ئيزيشيگە قاريماي-قارشى بولۇب، ئۇيغۇرستان شەھەرليرينڭ ۋە قول ھۈنەرمەنچيليگينڭ تەرەققياتى يەتتەسۇ يولى بلەن ماكدى. بۇ يەردە ئۇيغۇر قول ھۈنەرمەنچيلك مەركەزليرينڭ تەرەققى ئەتكەنليگينى ئيسپاتلايديغان دەليل شۇكى، بۇ يەردن ختاى پادشاليغيغا (مين خانليغى دەۋريدە) ئەۋەتيلگەن ھەديەلەرنڭ ئيچيدە خام ئەشيالار بولماي، ئينيقلق ۋە جانلىلارنڭ بار بولغانليغيدۇر. XV نچى عەسر ۋە XVI نچى عەسر بيشيديكى ختاى ۋە ئۇيغۇر حوججەتليرينڭ كورسيتيشى بويىچە ئيلى باليق (يەتتەسۇ)، قۇمۇل، خوجو،

ئۇرفان ۋە باشقا شەھەرلەرنىڭ قۇدرەتلىك قول ھۈنەرمەنچىلىك مەركەزلىرى قىدىمى ئۇيغۇرستاننىڭ ئەينە شۇ ئولكۇلىرىدە رىۋاجلانغان. ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ تەرەققىياتى ئۇلارنىڭ مۇستەقىللىگى دەۋرىدە داۋام ئەتتى. فەقەت مانجۇرلارنىڭ چوڭ خانلىغىدىن باشلاپ، ئۇيغۇرلار ئوزلىرىنىڭ ئىجادى قەبىلىيەتلىرىنى تەرەققى ئەتتۈش يولىدىكى سىياسى ئىمكانىيەتلىرىدىن مەھرۇم بولغان قارا كۈنلىرى تۇغۇلىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ تەرەققىياتىغا ھەر قاچان تاياچى بولغان يەتتەسۇ تارىخى مۇناسىۋىتى بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى ۋە مەدەنىيىتى ھەققىدىكى ئاساسى دەلىللار تۆۋەندە كورسىتىلىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ تەركىبىدە بايقالسان دۇنيانىچە ياشاپ تۇرۇۋدىغان قەبىلەلەرنىڭ بار بولغانلىغى ئېنىق ئوخشايدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ ئوزى ھەر دائىم ھوجۇملارغا ئۇچراپ، بولۇنۇپ-بولۇنۇپ يىگى جايلارغا ئورنۇشۇپ كەلگەن.

ۋەھىر تىنڭ ختايلارنىڭ خەن خانلىغى دەۋرىدە ئاتىغان «ئوغى» لىرى، مۇشۇ ئۇيغۇرلار دىگەن.

شۇنىڭدەك، ختايلاردا «ر» نىڭ «ن» غا ئورۇلۇپ ئېيتىلىدىغان ئىملا قائىدىسىنى ئېتىبارغا ئالغاندا، «ئوغۇن» سوزىنىڭ قىدىمى «ئۇيغۇر» سوزىنىڭ بىر ئاكىنىشى دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ.

ئوز ۋاختىدا ۋ. رادلوف تەرىپىدىن ۋە يىقىندا م. ئارتامونوف تەرىپىدىن كورسىتىلگەن شەرقى ئازروپادىكى «ئوپۇرغۇر»، «قوتۇرغۇر»، «ئوتوتۇغۇر» ۋە «ئونوغۇر» دىگەن تورت گرۇھ ئوغۇر (روسچە ئوگور) لار بىلەن بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ باغلىنىد-

شىغا بىز بۇ يەردە توختالمايمىز. لىكن شۇنى كورسىتىش لازىمكى، ئۇلار (ئوغۇرلار) يەتتەسۇنىڭ شىمالىدا ياشاپ كەلگەنلىگى گۇمانسىز. بۇ فىكرنى تەستىقلەيدىغان دىلىل شۇكى، مىلادىدىن ئاۋال 47—49 نچى يىللىرى جى—جى شانيۇ قىرغىزلارنىڭ يەنىسەيدىكى جايىدىن غەربكە قاراپ ماڭدى. ئۇ گى (ئوغى، ئوغۇر) قەبىلىسىنى تار-مار قىلىپ، جەنۇبقا قاراپ بۇرۇلۇپ، ئۇسۇن ۋە قانغۇيلارنىڭ ئارىلىغىغا، يەئنى تالاس دەرياسىغا ئوتتى. بۇنىڭغا قارىغاندا، ئۇ ئوغىلارنى يەتتەسۇنىڭ شىمالىدا ئىلى دەرياسىنىڭ دالاسىدا تار-مار ئەتكەنلىگى مەئلۇم.

بۇ ئوغۇرلار بىلەن ختايلارنىڭ گائو-گوي دەپ ئاتىغان ۋە V نچى ئەسردە (492 نچى يىلى) جۇجانلار (دەئۇلۇن ۋە ناغاي خانلار) تەرىپىدە تار-مار ئېتىلىپ، ئالتايدىن غەربكە قاراپ كوچكەن ئۇيغۇرلار بىر گرۇھدۇر. مۇشۇ ئۇيغۇرلارغا يويىبان دەپ ئاتالغان گائوگۇيلار بىلەن بىر تىلدا سوزلەيدىغان، يەئنى يەنە شۇ ھىلىقى ئوغۇر قاتلىمىغا مۇناسىپ، شىمالى ھۇنلار ئىتتىفاقىنىڭ نەسللىرى قوشۇلىدۇ.

V—VI ئەسرلەرنىڭ ئارىلىغىدا قىدىمى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى قاتلاملىرى، يەئنى ئوغۇر قەبىلىلىرىنىڭ ئوسۇشى توختايدۇ. بۇ قاتلاملار ئوغۇر قاتلاملىرىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ، بۇنىڭ تىل خۇسۇسىيەتلىرىنىڭ بەئزى قالدىق قىسمى ھازىرقى چۇۋاشلاردا ساقلىنىپ كەلگەن. بۇ، ن. يا. مارنىڭ فىكرىچە تۇرك قەبىلىلىرى ۋە خەلقلىرىدىكى يافىت نەسلى تىل خۇسۇسىيەتلىرىنىڭ قالدىقلىرى بولۇپ ھىسابلىنىدۇ.

غەربىدىكى تۈركمەنلەرنىڭ تەركىبىدىكى غۇز، ئوغۇز قەبى-
لىلىرىنىڭ شەرقى قىسمى ۋە شەرقىدىكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ
بىرلەشمىسى تارىخى ھادىسىلەر سەۋەبىدىن (ئۇ ھادىسىلەر خۇسۇ-
سىدا، بۇ يەردە توختاۋۇپ ئولتۇرمايمىز) شىمالى، ياكى
سىلىنگىن گرۇھىغا، غەربى-جەنۇبى، ياكى شىگجاڭ گرۇھىغا
ۋە غەربى-شىمالى، ياكى يەتتەسۇ گرۇھىغا بولۇنىدۇ. بۇ
بىرلەشكەن ئۇيغۇر قەبىلىلىرى بىر چاغلاردا شىمالى تارىم ۋىلا-
يەتلىرىدىكى توخارلاردىن تارالغان تولەسلەر بىلەن قوشۇلغان.
بۇلارنىڭ مانداغ كەڭ رەۋىشتە تارقالغانلىقى سۇيىشۇنىڭ مەلۇ-
ماتىغا قارىغاندا، ھەتتا شەرقى ئاۋروپاغىچە يەتكەن. بۇ V نچى
ئەسىردە كەڭ قانات يايغان قەدىمى ئۇيغۇرلارنىڭ ئوغۇز نەسلى
بىلەن بىرلىكىنى كۆرسىتىدۇ...
ياغلا قارخان باشلىق قىرغىزلار تەرىپىدىن ھالاكەتكە ئۇچرىغان
سىلىنگىن گرۇھى IX نچى ئەسىردە تارقىلىپ، شىگجاڭ گرۇھىنىڭ
قىسمەن يەتتەسۇ گرۇھىنىڭ ئۇيغۇرلىرىغا قوشۇلۇپ، ئۇلارنىڭ
سانىنى نۇرغۇنلاندى.
ليكن شىگجاڭ ۋە يەتتەسۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ بىرلەشكەن ھەرى-
كىتى ھەر دائىم داۋام ئەتتى...
XI—XII نچى ئەسىرلەردىكى قاراخانىلار دەۋرىدىمۇ ۋە
XIII—XIV نچى ئەسىرلەردىكى مونغوللار ۋاقتىدىمۇ، ماۋەرەن-
نەھرى بىلەن شىگجاڭنىڭ بىرلەشتۈرگەن (باغلاشتۇرغان) ۋە ئۇلۇغ
مەدەنىيەت قاتناشلىرىنىڭ ئۆتكەنگۈچىلىرى بولغان يەتتەسۇ
ئۇيغۇرلىرى ئاخىرقى ئورۇننى تۇتقۇنى يوق.
بۇ ئېيتىلغانلاردىن شۇنداغ نەتىجە كېلىپ چىقىدىكى، IX نچى

ئەسىردىن باشلاپ ۋە ئۇنىڭدىن ئاۋۋالقى دەۋرلەردىمۇ شەرقى
تۈركىستاننىڭ تارىخى بىزنىڭ يېرىمىزنىڭ تارىخى بىلەن پۇختا
باغلىقدۇر. بىزنىڭ يېرىمىزدىكى خەلقلەر ئۇيغۇرستاننىڭ مەدەنى
تەرەققىيات ئىشىدىلا ئەمەس، بەلكى سىياسى مۇستەقىللىك ئىشىدىمۇ
دىگىلىك ياردەمچىلەردىن بولدى. سانسىز نۇرغۇن دىلىللارنىڭ
ئىچىدىن شۇلارنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ: كېيىنكى ۋاقىتلاردا
(XVI نچى ئەسىردىن باشلاپ) مونغولستان دۆلىتىدىكى تۈر-
كىستاننىڭ بىر قىسمىنى ئۆز ئاۋەسىگە قوشۇپ ئالغان مونغول-
لارنىڭ قالدىقلىرى بىلەن ماڭغان كۆرەشتىن قىرغىزلار دىگىلىك
رول ئوينىدى. 1758—1760 نچى يىللاردىكى قالماقلار ھوكۈمە-
رانلىقىنى غۇلاتقان كۆرەشتىمۇ قىرغىزلار دىگىلىك رول ئوي-
نىدى. بۇ ھەقتە خىتايلارنىڭ ئۆزلىرىمۇ تەئكىدلىگەن. ئۇيغۇ-
رستاننىڭ كېيىنكى تەقدىرى ئۇيغۇرلارنىڭ مۇستەقىللىكى بىلەن
باغلىق يولماي قىلىشىنىڭ سەۋەبى، مونغول ۋە قالماقلارنىڭ
سىياسى ھۆكۈمرانلىقى نەتىجىسىدە ئۇلارنىڭ زەئىپلەشكەن-
لىكى ھەم شۇنىڭ ئۈچۈن ئوتتۇرا ئازىيە خەلقلىرى بىلەن پۇختا
ئىتتىپاق يوقلىقىدىن بولدى.

IV. خۇلاسە

شەرقى تۈركىستاننىڭ تارىخى تەرەققىياتىنىڭ ئاساسى دەۋر-
لىرى ھەققىدىكى ئېيتىلغانلاردىن تۆۋەندىكى خۇلاسىنى چىقىرىشقا
بولىدۇ:
1) شەرقى تۈركىستاننىڭ مۇرەككەپ تارىخىدا، خۇسۇسەن
ئۇنىڭ شىمالى ۋىلايەتلىرىدە ئوتتۇرا ئازىيەنىڭ ھەر تەرەقلىمە

باغلىنىشلىرى ئوچۇق كۆرۈنىدۇ. بۇ فىكىر ئوتتۇرا ئازىيە خەلق-
لىرىنىڭ مەدەنى تارىخى بابىدا، كېيىنكى يىللاردا ئوسۇپ
كېلىۋاتقان سوۋېت ئارخېئولوگىيە ئىلمىنىڭ مۇۋاپپەقىيەتلىرى
نەتىجىسىدە ئېنىقمۇ ئىسپاتلاندى... بۇ ئىشلاردا يەتتەسۇنى ئارخې-
ئولوگىيە يېقىندىن تەكشۈرۈش ئايرىم ئەھمىيەتكە ئىگىدۇر. بۇ تەك-
شۈرۈشنىڭ مەنتىقى داۋامى ھازىرقى شىنجاڭغا ئېلىپ بېرىشى شەكسىز.

2) ئوتتۇرا ئازىيەنىڭ خەلقلىرى شەرقى تۈركستان خەلقلى-
رىگە ھەر دائىم سىياسى ھىمايە كۆرسىتىپ كەلدى. ئۇلارنىڭ
مۇستەقىللىك ئۈچۈن ماڭغۇزغان كۈرەشلىرىگە ياردەم كۆرسى-
تىپ كەلدى. ئوتتۇرا ئازىيە خەلقلىرى بىلەن قۇرۇلغان ئىتتى-
پاقلار شەرقى تۈركستاننى مۇستەملىكىگە ئايلاندۇرۇپ كەلگەن
دۆلەتلەرگە قارىغاندا، شەرقى تۈركستانغا كەڭ مۇختارىيەت-
لىكنى تەمىن ئەتتى. ئوتتۇرا ئازىيە خەلقلىرى بىلەن سىياسى
ئىتتىپاق قۇرۇش شەرقى تۈركستان خەلقلىرىنىڭ تارىخى
تەرەققىياتىغا كونا، ئەكس تەرەققى ئىجتىمائى-ئىقتىسادى ئالا-
قىلارنى يوقىتىشقا ئىمكانىيەت بەردى.

3) شەرقى تۈركستان خەلقلىرىنىڭ تارىخى تەرەققىياتىدىكى
بۇ خۇسۇسىيەتلەر مەدەنى ۋە ئېتنىك مۇجەز-خۇلقلارنىڭ ئومۇم-
لىشىشىغا ئېلىپ كەلدى. بۇ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ۋە ئۇنىڭ مەدە-
نىيىتىنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە تەرەققى ئېتىشىدا ئوچۇق كۆرۈن-
دى. ئۇيغۇر خەلقى ۋە ئۇنىڭ مەدەنىيىتى ھازىرقى قازاق، قىرغىز
ئۆزبەكلەرنىڭ ئىلگەركى ئاتا-بوۋىلىرى بولغان ئوتتۇرا ئازى-
يەنىڭ تۈرك تىلىدا سۆزلىگۈچى خەلقلىرىنىڭ تارىخى تەقدىرى
بىلەن تولۇق رەۋىشتە باغلىق ئىدى.

شۇنىڭ ئۈچۈن شەرقى تۈركستان تارىخىنىڭ مەسىلىلىرى
ئوتتۇرا ئازىيە تارىخىنى ئۆگىنىش ئىشى بىلەن چاڭ باغلىقدۇر.
ئۇ تارىخى مەسىلىلەرنى تەكشۈرۈش بىرىنچى نۆۋەتتە، سو-
ۋېت شەرقى شۇناسچىلىقىنىڭ ۋەزىپىسى بولسا. ئۇ مەسىلى-
لەرنى ھەل قىلىشدا ھەر خىل مۇتەخەسسىسلىك ئالىملارنىڭ، ئەڭ
ئالدى بىلەن خىتاي شۇناس، تۈرك شۇناس، ئەرەب شۇناس
ۋە ئىران شۇناسلارنىڭ ۋە گومانىتارلىق ئىلمىنىڭ ھەر خىل
ۋەكىللىرى، يەئنى: مۇئەررىخ، ئارخېئولوگىيە ئالىملىرى،
ئەدەبىياتچىلار ۋە تىلچىلارنىڭ قاتنىششىلىرى كېرەك.

شەرقى تۈركستاننى ئۆگىنىشدە رۇس پەن ئىلمىنىڭ ئەڭ
ياخشى ئادەتلىرىنىڭ مىراسخورى بولغان شەرقى شۇناسچىلىق،
بۇ ئىشدا يولباشچىلىق رولغا ئىگە بولۇشى لازىم.

ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسقىچە تارىخى مەلۇمات

ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە «ئۇيغۇر» دېگەن نامنىڭ پەيدا بولۇشى توغرۇلۇق ئېنىقلانغان تولۇق تارىخى ھوججەت ۋە دېلىللار يوق. بار ھوججەتلەر تېخى مەلۇم بىر ئىلمى فىكىرگە ئاساسلانغان ئەمەس. شۇنداق بولسىمۇ، بار ماتېرىيال ۋە ھوججەتلەر قەدىمقى ئۇيغۇرلار ھەققىدە مەلۇم دەرىجىدە مەلۇمات بېرىدۇ.

پروفېسسور كازىمى (1841 نچى يىل) ۋە ئاكادېمىك رادلوف (1890 نچى يىل) شەرق مۇئەررىخى راشىددىننىڭ «جامع التواريخ» دېگەن (XIII ئەسىر) ۋە خىۋە خانى ئەبۇلغازىنىڭ «تارىخى شەجەرەئى تۈركى» دېگەن (XVI ئەسىر) ئەسەرلىرىدە «ئۇيغۇر» دېگەن ئوغۇزخان تەرىپىدىن (تەخمىنەن بۇنىڭدىن 6 مىڭ يىل ئاۋال) تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ باتۇر ۋە ئۇيۇشقاق بىر قىسمىغا جەڭلەردە كۆرسەتكەن ئەرلىكى، خەلقى ھەم ۋەتىنىگە سادىقلىقى ئۈچۈن بېرىلگەن نام دېيىلىدۇ، دەپ كۆرسەتتى. «ئۇيغۇر» سۆزى: «ئۇ-

يۇشقاق»، «ئۇيۇغان»، «بىرلەگەن» (ئۇيۇگەن)، «يېپىشقان» مەنا-سىدا بولۇپ، ئۇيغۇرلاردا ئەينە شۇنداق خۇسۇسىيەت بولغاچقا، شۇ نامنى ئالغانمىش. «ئۇيغۇر» نامى چوقۇم مۇشۇ تەخلىتتە پەيدا بولغان دېيىشكە تولۇق ئىلمى ئاساسى يوق. لېكىن، ھەر ھالدا «ئۇيغۇر» سۆزىنىڭ تۈرك ئاتالغۇسى (تومۇرى تۈركچە) ئىكەنلىكىنى بىر قانچە ئالىملار، شۇ جۈملىدىن: كلاپروت، پلا-نو كارپىنىلار تەستىقلىغان.

پروفېسسور ئا. ن. بېرنشتام ئۆزىنىڭ «شەرقى تۈركىستان تارىخىنىڭ مەسىلىلىرى» دېگەن ماقالىسىدا قەدىمى ئۇيغۇرلارنىڭ قەبىلەۋى ئاساسى ئوغۇز نەسل-قانلىرىدىن بولۇپ، V نچى ئەسىرلەردە ئۇلارنىڭ كەڭ مىقياسىدىكى جايلارغا جايلىشىپ، شۇ جايلارنىڭ ئىگىلىرى بولغىنى ھالدا ياشاپ كەلگەنلىكىنى تەكىتلەيدى. يەنە شۇ ماقالىدا شىمالى ھۇنلار، ئوغۇز نەسل-قانلىرىدىن تارالغان ئۇيغۇرلار بىلەن بىر تىلدا سۆزلىشەتتى، دەيدۇ.

قەدىمى جۇغرافىيە ئالىملىرىدىن مەشھۇر پتولومىي (مىلادىدىن تۆرت ئەسىر ئاۋال) ھازىرقى تارىم دەرياسىنى «ئۇيغۇردىن» دەرياسى دەپ، ئۇنىڭ ياقىلىرىدا «ئۇيغۇرد»لار ياشايدۇ، دەپ كۆرسەتكەن. بۇلارنى رۇس ئالىمى گرىگورىيېف (1869 نچى يىل) ۋە ئىنگلىز ئالىمى رېدىنتىل (1880 نچى يىل) ئۇيغۇرلار دەيدۇ.

شەرقشۇناس يۇسۇف زىيا شىرۋانى تۈرك خەلقلىرىنىڭ ئىچىدە ئەڭ قەدىمى خەلق—ئۇيغۇر خەلقى بولۇپ، ئۇلارنىڭ مىلادىدىن ئىككى مىڭ يىل ئاۋال ئۆزلىرىنىڭ ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن مۇكەممەل يېزىقلىرى ۋە مۇستەقىل ئېلىفبەسى بولغان دەيدۇ.

ختاى مەنبەعلىريدە ئۇيغۇرلارغا ئۇلارنڭ ئولتۇرۇشلۇق جاي-
لىريغا، كەسپىگە ياكى ئايرم قەبىلىلىريگە قاراب ۋە هەر دەۋردە
هەر خل نام بيرب كەلگەن. ميلاديدن 7—8 عەسر ئلگيرى
ئۇلار ئۇيغۇرلارنى: «دى»، «دين لى» «چى-دى» ۋە هاكازا دەب
ئاتيغان بولسا، ميلادينڭ باشليريدا: «چى-شى»، «گائوچەن»
(بۇ دوۋلەتكە بيرلگەن نام)، «گائو-گوى» دەب ئاتيدى. ماندا غ
ناملار تولاراق شيمالى ئۇيغۇرلارغا، خۇسۇسەن ختاى بلەن
بيۋاسيتە چاگاريلاش جايلارنڭ ئۇيغۇرليريغا بيرلگەن. فەقەت
III—IV نچى عەسرلەردە (برنچى قيتم لەئو خانليغى تاريخيدا)
ئۇيغۇرلارنى «ۋيۋۇر» دەب ئاتيدى. ختاى تلى ۋە يېزيغيدا «ئوى»
هەم «غ» ئوخشاش بوغۇم ۋە حەرفلەرنى توغرى ئيتالمايدۇ،
چۈنكى، ئۇلاردا ئاندا غ ئۇنلك حەرفلەر ئشليتلمەيدۇ. شۇنى
ئيحتيبارغا ئيلش كيرەككى، ختاى ئەدەبيياتيدا باشقا مللەتلەرگە،
دوۋلەتلەرگە، شەهەر ۋە جايلارغا ۋە باشقا نەرسيلەرگە ئۆز-
ليريچە نام بيريدۇ. چۈنكى ئۇلاردا حەرف ئورنيغا بەلگۈ
(ئيروغلف) بولغاشقا، هەر-بر ئاتالغۇغا مەعلۇم مەعنا بيريديغان
بەلگۈلەر قويولماى ئيشلتلمايدۇ. مەسيلەن: «شك-جاك» (ييكى
تابيعە). «گائوگويى» (ئيگز چاق هارۋۇلۇقلار)، «ژيبن» (ياپون)،
«خى-لى-خى-زى» (قرغز يەعنى تورت سوزدن قۇرۇلغان جۈملە).
قەشقەرنى ئلگيرى «سۇلە» دەتتى. حازر «خا-سا» دەيدۇ. «ۋين-
سو» (ئاقسۇ)، «نا-چك» (چوگوچەك)، «ئا-سا» (ئالتاى)، «دى-
خو» (ئۈرۈمچى)، «خا-مى» (قۇمۇل) ۋە هاكازا.
ديمەك هەر بر ئاتالغۇنڭ هەر بر حەرفيگە ياكى بوغۇميغا
ئۇلار ئۆزليرينڭ مەعلۇم مەعنانى ئاڭليتيديغان بر تامغيسينى

(ئيرغليغينى) قويماى يازالمايدۇ. شۇڭلاشقا ئۇلارنڭ هەر
بر سەياحەتچيسى ۋە مۇئەررىخليرى ئۇيغۇرلارغا ئۆزليريچە
(برەر بەلگۈسيگە ياكى جاى-قەبىليسيگە قاراب) هەر
دەۋردە هەر خل نام بيرب كەلگەن.
ختاى مەنبەعليرينى تەكشۈرگەن ئاۋروپا عالمليرينڭ بر
قسمى، ئۇيغۇرلارغا تلگيرى ختايلار تەريفيدن بيرلگەن هەر
خل ناملارغا قاراب، ئۆختەتلەر ئۇيغۇرلار ئەمەس بولۇشى كيرەك
دەب ئويلايدۇ. ئۇلارنڭ بۇ مەسئيلينى چوڭقۇرراق علمى كوز بلەن
تەكشۈرگەن بر قسمى ئۇلارنى ئۇيغۇرلار دەب تەئكيدلەيدۇ.
بۇ فكر توغرى. چۈنكى، ئەگەر شەرقى توركستاندا ميلاديدن
ئاۋال ۋە ميلادى باشليريدا باشقا خەلقلەر ياشاب،
مونغول ييريدە ياشاب فەقەت 8—10-عەسرلەردىلا شەرقى
توركستانغا ئوتكەن بولسا، بۇ ئۆلكيلەر (خۇسۇسەن جەنۇبى
شەرقى توركستان) خەلقليرى ساپ ئۇيغۇرلارغا ئورۇنلۇب، ئۇ
يەرنڭ ئلگەركى خەلقليرى تامام يوق بولوب كەتمەس ئيدى.
حەقيقەتتە شەرقى توركستان ئۇيغۇرلارنڭ قيديمى ماكانى
بولۇب، بۇ يەرگە باشقا تۈرلۈك قەبيلەلەر كيلب ئاريلشب،
ئۇلارنڭ بر قسمى ئۇيغۇرلۇشۇب كەتكەنليگى چوقۇم.
ئەبۇلغازى خاننڭ «تاريخى شجرەئى تۈركى» ديگەن ئەسي-
ريدە ئۇيغۇرلار حەققيدە ماندا غ تەسۋيرلەنگەن: «ئۇيغۇرستان
ييريدە ئاسمان-فەلەك ئيگيز تاغ بولاتدى. بۇ تاغلارنڭ ئۇ-
زۇنليغى مەغربدن-مەشرقيچە ئيدى. برسينڭ ئيتى «بۇقراتۇ
بۇزلۇق»، ئيككنچيسينڭ «ئۇچقۇنلۇق تەگرم» ئيدى. بۇ تاغلارنڭ
بر يينيدن ئون ساى (غول)، ئيككنچى يينيدن توققۇز ساى

تولۇب سۇ ئاقاتتى. بۇلارنىڭ ھەممىسى چوڭ سۇلار ئىدى. بۇ
جايلار ئۆتكەن زامانلاردىن تارتىپ ئۇيغۇرلارنىڭ جايى بولۇپ،
ئۇلارنىڭ تىركىچىلىك ئەتكەن يەرلىرى" ئىدى. ئۇ چاغلاردا ئون
سايىنىڭ ياقىسىغا جايلاشقانلارنى «ئون ئۇيغۇرلار» ۋە توققۇز ساي-
نىڭ ياقىسىغا جايلاشقانلارنى «توققۇز ئۇيغۇرلار» دەپ ئاتىغان.
ئۇلارنىڭ مول ھوسۇللۇق يەرلىرى، سۇلىرى، شەھەر ۋە يېزى-
لىرى بەك نۇرغۇن ئىدى».

ئەبۇلغازىنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇيغۇرلار جۇمھۇرىيەت ئىدارە تىر-
تىپىدە، يەئنى خەلق تەرىپىدىن سايلانغان باشلىقلارنىڭ ئىدارىسىدە
تۇرغان. كېيىن ئون ئۇيغۇرلار بىلەن توققۇز ئۇيغۇرلار بىرلىشىپ
ئىتتىپاق قۇرغان. ئون ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىگە مىنخو دىگەن كىشىنى،
توققۇز ئۇيغۇرلار گۈل ئەركىن دىگەن كىشىنى باشلىق ئېتىپ
سايلاپ ئالغان. ئۇلار باشلىقلىرىغا «ئىل ئىلتەر» (خەلقنى ئە-
گەشتۈرگۈچى) دىگەن. ئۇنۋان بەرگەن. ئەينە شۇ جايلاردا
ئۇلار ئۈچ مىڭ يىل ياشاپ تۇرغاندىن كېيىن، ئۇلار چەت تەجا-
ۋۇزچىلارنىڭ ھۇجۇمىغا ۋە ئۆز ئىچكى ماجرالارغا دۇچار بولۇپ،
چېچىلدى. بىر قانچىلىرى ئۆز ئورۇنلىرىدا قېلىپ، بىر قانچىلىرى
بەش بالىق شەھىرىگە ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىغا، بىر قانچىلىرى ئېرتىش
ياقىلىرىغا كۆچكەن. مانا بۇ مەلۇماتقا قارىغاندا، مونغولىيە،
ئالتاي ئۆلكىلىرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ھەممىسى ئەمەس. پەقەت بىر
قىسمى بولۇپ، ئۇلارنىڭ قالدۇقلىرى 8—10 ئەسىرلەر گىچە ئۆز
ۋەتەنلىرىگە يىغىپ قوشۇلغان. ئەينە شۇ شىمالى ئۇيغۇرلارنىڭ
بىر قىسمى شەرقى ئاۋروپاغا كېتىپ ۋە يەنە بىر قىسمى يەتتە سۇ
ئۇيغۇرلىرىغا كېلىپ قوشۇلغان.

ئالاۋۇتدىن جۇۋەينى «جاھان كۇشەي».دە ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز-
لىرىنىڭ تارىخى شەجەرىسىگە ئاساسلىنىپ، شۇنى مەلۇم قىلدىكى،
ئۇيغۇر دۆلىتىنى باشلاپ قۇرغانلار: قۇتلۇق ۋە بۇقاخان دىگەن
كىشىلەر بولۇپ، ئۇلارغا ياردەملەشكەن خەلق باتۇرلىرى:
قۇللۇق تىگىن، شۇڭقار تىگىن، ئۇلار تىگىن (تىگىن — كنەز، بەگ
مەئناسىدا) دىگەن كىشىلەر ئىكەن.

ئا. ن. كروپاتكىن ختاي ۋە ئاۋروپا مەنبەئلىرىگە ئاساسلىنىپ،
ئۇيغۇرلارنىڭ كۈچلۈك ۋە مۇستەقىل دۆۋلىتىنىڭ بارلىقى، ئۇ-
لارنىڭ تۈزلەڭدە ئولتارغانلىرى دىيقانچىلىق ئىشى بىلەن شۇ-
غۇللانسا، تاغلىق جايلاردىكىلەرنىڭ مال چارۋىچىلىقى بىلەن شۇغۇل-
لىنىپ، كوچمەن تۇرمۇشدا ئىكەنلىكى، مىلادىدىن ئىككى ئەسىر
ئىلگىرى مەلۇم ئىدى، دەيدۇ.

مىلادىدىن ئىككى ئەسىر ئاۋال ختايلارنىڭ (خەن خانلىقى دەۋ-
رىدە) جان-سەن دىگەن بىر ھوكۇمەت ئەربابى شەرقى تۈر-
كىستانغا كېلىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ دۆۋلەت قۇرۇلۇشى، ئىقتىسادى
تۇرمۇشى بىلەن تونۇشقان، شۇ چاغلاردىن باشلاپ، ختاي ھا-
كىمدارلىرى بىلەن سودىگەرلىرى شەرقى تۈركىستانغا كوز تىي-
كىشكە باشلايدۇ. ئۇ چاغلاردا ختاي ئەدەبىياتىدا ئۇيغۇرلارنى
«چى-شى» (ھارۋۇكەش مەئناسىدا) دەپ ئاتىغان. «چى-شى»
لار ئىككىگە بولىنەتتى: جەنۇبى «چى-شى» (ئون ئۇيغۇرلار — مەر-
كەزلىرى ھازىرقى ئاقسۇ، كۇچار، لوپ ئەتراپىدا) ۋە شىمالى
«چى-شى» (توققۇز ئۇيغۇرلار — مەركەزلىرى ھازىرقى تۇر-
پان، ئۈرۈمچى، گۇچۇن ئەتراپىدا) گە بولۇنۇپ شىمالى «چى-
شى»لارنىڭ تۇرىدىغان جايلىرىنى ختايلار «گا ئوچەن» (بۇ يە

قاراخوجا، يه گزچۇن شەھەرلىرىنىڭ برىگە بىرلەگەن نام) دەپ ئاتىغان.
ئەينە شۇ كاچەن تابىجىسىگە ختاى سەيياھى ۋاڭ-يەن-دەن كەلگەندە (X عەسر) ئۇيغۇرلارنىڭ «ئارسلانخان» ئۇنۋانىدىكى خانى بولغان، ئۇ خانلىقنىڭ دۆلىتى غەرب ھەم جەنۇبى غەربدە: عەرەب ۋە ئىران چاگارىسىغىچە ۋە غەربى تىبەتكىچە، جەنۇبدا خوتەنگىچە... ئىدى، دەپ يازدى. دىمەك ئۇ چاغلاردا جەنۇبى ۋە شىمالى ئۇيغۇرلار برلىشىپ، مەركەزلەشكەن دۆلەت قۇرۇپ، پايتەختى «قارا خوجا» شەھىرىگە بىقىنىپ تۇرغان چاغلىرى بولۇشى كىرەك. بۇنىڭدىن تاشقىرى ئۇيغۇرستانغا ئەترافىدىكى بر قانچە ئەللەر ئىتاعەت قلىپ تۇرغانلىقى مەعلۇم. بۇ ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ راسا تەرەققى ئىتىپ، گۈللەنگەن ۋاختى ئىدى.
ئەينە شۇ ۋاڭ-يەن-دەنىڭ مەعلۇماتى بويىچە، بۇ ئەلدە (ئۇيغۇرستاندا) مىلادىدىن ئۇرغۇن عەسرلەر بۇرۇن تۈرك قەبىلىلىرى (ئۇيغۇرلار) ياشاپ، بۇلارغا باشقا شىمالى ختاى ۋە مونغولىيەدىن ئۆتكەن ئۇششاق قەبىلىلەرمۇ ئارىلىشىپ، سىڭگەن. بۇ ئۇششاق قەبىلىلەر ئۇيغۇرلار بولۇپ، بۇلار ئىلگىرى ئۇرۇش-تالاشلار نىتىجىسىدە، ئۇ تەرەپلەرگە كوچۇپ كەتكەن بولسىمۇ، ئەندى ئۇيغۇرلار دۆلىتى قۇرۇلغاندا كىلىپ يەنە قوشۇلغان (بۇ ئەبۇلغازىنىڭ چىچىلىپ كەتكەن دىگەن ئۇيغۇر كەبىلىلىرى بولۇش كىرەك).
ياكايۇاشىدىن قۇرۇلغان بۇ ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ گۈللەنگەن ۋاختى VIII عەسر بولۇپ، بۇ چاغدا ئۇيغۇرستاننىڭ چاگارىسى: قەشقەردىن گانسۇغىچە قويۇنلۇندىن ئالتايغىچە بولغان چىغى ئىدى.
ئۇيغۇر خەلقى قىدىمى زامانلاردىن باشلاپ، ئۆزىنىڭ قەبىلەداشلىرىدىن ئاۋال ئوترافلىشىپ، دىھقانچىلىق ۋە كاسىپچىلىق ئىشلىرىنى تەرەققى ئەتكۈزگەن. شۇ ئاساسدا ئۇلارنىڭ ئىچكى ۋە تاشقى

سودىسى ئۆسكەن، ئۇلارنىڭ مەدەنى تۇرمۇشى گۈللەنگەن. XV عەسرلەرگىچە ئۇيغۇرلار ئوتتۇرا ئازىيەدە شۇ دەۋرگە نسبەتەن ئەڭ مەدەنى ۋە ئالدىنقى قاتاردىكى خەلقلەردىن بولغان. ئۇلار IV—V عەسرلەردىلا ئۆزلىرىنىڭ يېزقلىرىنى ئىسلاھ قلىپ، 13—14 حەرفدىن عىبارەت ئەلفبەلىرىنى تۈزگەن. مىلادىدىن 2—3 عەسر ئاۋالقى چاغلاردىلا، ئۇيغۇر مەدەنىيىتى گۈللەنگەن بولۇپ، ئۇنىڭ ئۆلگە ۋە نەمۇنىلىرى ئەترافقا تەئسىر ئەتكەن ئىدى. ئەندى يىڭى حەرف ئاساسىدا، ئىلفبە ئىجاد ئىتىش بلەن، ئۇ تەئسىرات تىخىمۇ كەڭەيدى ۋە چوڭقۇر ئورۇن ئالدى. بۇ تەئسىرات بولۇپمۇ: ماۋرۇننەھرىدە، ئوتتۇرا ئازىيەنىڭ باشقا جايلىرىدا، مونغولىيەدە، ختايدا ئۇرغۇن تارالدى. XI عەسردە يېزىلغان «قۇتادغۇ بلىك» (يۈسۈف خاس خاجىبنىڭ) ۋە «ديۋان لغات الترك» (مەحمۇد قەشقەرىنىڭ) ئەسەرلىرى، ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ قانچىلىق يۈكسەك بولغانلىقىغا جانلىق شاھىددۇر. «قۇتادغۇ بلىك» فەلسەفە، ئىتىكا (جەمعىيەت ئەخلاقى)، مەنتىقى ۋە دۆلەت حوقۇقى فەنلىرىنىڭ جەمعىلەشكەن تەعلىماتى بولسا، «ديۋان لغات الترك» ئۇيغۇر تلىنى عەرەبچە مۇلاحىزە ئەتكەن ۋە ئۇيغۇر تل، ئىملا قائىدىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان چوڭ ئەدەبى ۋە تارىخى بر ئەسەردۇر.
جەنۇبى ئۇيغۇرستان (خوسۇسەن قەشقەر، خوتەن) توغرۇلۇق ختاى يازغۇچىلىرى V عەسرلەردە دىھقانچىلىق، سودا-ساناعەت ۋە مەدەنىيەت تەرەققى ئىدى دەپ يازغان. يەنە ئۇلار ئۇيغۇرلارنى ئەمگەك سۆيگۈچ، مۇلايىم، پاك دىل، ۋەعدىسىدىن يانمايدىغان ساغلام خەلق دەپ يازغان.

مەزكۇر سەيياھ، ۋان-يەن-دەي ئۇيغۇرلارنىڭ پايتەختى (قارا خوجا) شەھىرى ھەيۋەت سېلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭدا ئاسمانغا تاقاشقان تۈرغۇن مۇنارىلار بار؛ شەھەردە مەدەنى يۇسۇندا ئىستىراھەت باغلىرى، گۈلخانىلار، شىپاڭلار (پاۋىلىئون)؛ سۇنئى كوللەردە ئۈزۈپ ئويناپ يۈرگەن خەلق، كول ئەتراپىدا ساز-نەغمىلەر ئويناپ تۇرغان... دەپ تەسۋىرلەيدۇ، يەنە شۇ سەيياھنىڭ مەلۇماتى بويىچە، ئۇ چاغدا ئۇيغۇرلار مانىخەي دىنىدا بولۇپ، يالغۇز پايتەختنىڭ ئۆزىدىلا 50 كە يېقىن ھەيۋەت ياسالغان ئىبادەتخانىلىرى بولغان.

سەيياھنىڭ تەسۋىرىچە: ئۇيغۇرلار، ئوچۇق، خۇش-خۇي، ئادىل خەلق؛ ئۇلار چېۋەر-ماھىر ئۇستا بولۇپ، ئالتۇن، كۈمۈچ، مىس، تۆمۈردىن تۈرلۈك ئەسۋابلار ۋە ئاسىل تاشلاردىن ماجان ۋە باشقا بېزەش ئەسۋابلىرىنى ياسايدۇ؛ ئۇلارنىڭ 637 نچى يىلى ياسىغان ئەجايىپ چوڭ، گۈزەل ۋە تارىخى ئىبادەتخانىسى (خرام) بار؛ ئۇلار دېھقانچىلىق ۋە باغۋەنچىلىك ئىشىغا ماھىر. ئۆزلىرى مۇزىكا (ساز) نى ياخشى كۆرىدۇ. ھەممىسى دېگىدەك سازەندە، تۈرلۈك مۇزىكا ئەسۋابلىرىنىڭ ئىچىدە: پىپا، كۇڭ خۇ (25 تارلىق گىتار) ئوخشاش مۇرەككەپلىرىمۇ تولا. ئۇلاردا سودا-تىجارەت تەرەققى ئەتكەن بولۇپ، چەتكە ئالتۇن، كۈمۈچ ۋە ئاسىل تاشلاردىن ياسالغان نەفىس ئەسۋابلىرى، گۈللۈك رەختلەر، قۇندۇز، قاما، ئاق پەي ۋە ھاكازالارنى چىقىرىدۇ، دەپ يازغان.

ئەبۇلغازى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەمگەك سۆيگۈچ، قابىلىيەتلىك، دېھقان ئىكەنلىكىنى ۋە سەنائەتتە چېۋەرلىكىنى ئېيتىپ، ئۇلارنىڭ تارىم دەرياسى ئۆلكىسىنى گۈللەتكەنلىكىنى، ئالى ئۇستەڭ-ئېرىقلار، كاناللار ياسىغانلىقىنى تەسۋىرلىگەن.

VII ئەسىرلەردە ئۇيغۇرلارنىڭ خىتاي ۋە باشقا ئەللەرگە مەرۋايىت؛ باشقا ئاسىل تاشتىن ياسالغان جابدۇق، تۆمۈر، قورال-جابدۇق، ئوقۇلغان ئىپەك، مەخمەل، ئاق ماتا ۋە تېرە مال ساتىدىغانلىقى مەلۇم. شەرق يازغۇچىلىرىنىڭ مەلۇماتلىرى بويىچە، ئىپەك كۆپىلىك، ئاسىل تاشتىن جابدۇق ياساش، قەند ئىشلەپ چىقىرىش ۋە باشقىلارنى خىتايلار ئۇيغۇرلاردىن ئۆگەنگەن ئىكەن.

X ئەسىر يازغۇچىسى گاردىزى ئۆزىنىڭ «زەينەل ئەخبار» دېگەن ئەسىرىدە، ئۇيغۇرستاندا مېۋە ناھايىتى كۆپ، بۇغداي، تېرىق شۇنداغ بولىدىكى، ئاياق ئىلىپ مېڭىشقا بولمايدۇ. باغلىرىدا مېۋىنىڭ جىمىكى خىللىرىدىن بار. ئىپەك كۆپىلىك شۇنچە تەرەققى، ھەر بىر ئۆيدە ئىككى مىڭ تۇپتىن كام ئەمەس تۈت دەرەخلىرى بار. مەرۋايىت ئاسىل تاشلاردىن ياسالغان نەفىس ئەسۋاب ۋە باشقا سانائەت تاۋارلىرىنى چەتكە چىقىرىدۇ دەپ يازغان.

XIII ئەسىر بېشىدا شەرقى تۈركستاننى ئارىلاپ ئۆتكەن سەيياھ ماركو پولو تارىم ئەتراپىنى ئۇيغۇرستان دەپ، ئۇيغۇرلارنىڭ شەھەرلىرى كۆپ، مەركىزى شەھىرى قاراخوجا دەپ يازغان ئىدى.

بۇ ئېيتىلغانلاردىن شۇنداغ خۇلاسە چىقىرىش مۇمكىن: ئۇيغۇر خەلقى ھازىرقى شەرقى تۈركستان ئۆلكىسىنىڭ ۋە قىسمەن گانسۇ، شەنسى ئۆلكىلىرىنىڭ بىر قىسمىدا قەدىمدىن ياشاپ كەلگەن ۋە شۇ يەرلەرنىڭ تۈپكى ئىگىلىرى بولغان، تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ ئىچىدە XV ئەسىرگىچە ئەڭ مەدەنى ۋە ئەڭ تەرەققى خەلقتىن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ تارىخى دەۋرلىرىنى شۇ جايلاردا ياشاپ ئۆتكۈزۈپ كەلدى. ئۇلار زامانىسىدا باشقا

تۈرك قەبىلىلىرى ۋە ئۇزگە خەلقلەرگە مەدەنىيەت مىراسلىرىنى تارقاتتى ۋە ئۇلارنىڭ تەرەققىياتىغا-يارى-يۆلەك بولدى.

ئۇلاردىكى ئولتىراق، دېھقانچىلىك ۋە كاسىپچىلىق ھەم شەھەر ۋە ئۇششاق ساناعەت ۋە سودا-تىجارەتنىڭ قىيدەمدىن تەرەققى ئەتكەنلىگى ئۈچۈن، ئۇلاردا فېئودالىزم قۇرۇلىشى باشقا تۈرك خەلقلىرىدىن ئاۋال تەرەققى ئەتكەن بولۇپ، ئوتتۇرا عەسرلەردە فېئودالىزمنىڭ گۈللەنگەن دەۋرى بولدى.

ئە. ھىدايەت ئوغلى،

تارىخ فەنلىرى كاندىداتى.

ئۇيغۇرلارنىڭ شەرقى تۈركىستاندىن ئىلىغا كوچۇرىلىشى

XVII نچى عەسرنىڭ يېرىمىدا مانجۇرلار پۈتۈن ختايدا ھاكىمىيەتنى قولىغا ئېلىپ، خوشنا ئەللەرنى ئىستىلا قىلىش سىياسىتىنى يۈرگۈزۈشكە باشلايدۇ. شۇ سىياسەتنىڭ نەتىجىسىدە ئۇلار 1757 نچى يىلى قالماق خەلقىنىڭ كۆپچىلىگىنى قىرىپ تاشلاپ، جوڭغارىيەنى ئىستىلا قىلىدۇ. شۇ يىلىلا مانجۇرلار، شەرقى تۈركىستاننىمۇ ئىستىلا قىلىش ئۈچۈن، ھەربى ھەرىكەت باشلايدۇ. لېكىن ئۇيغۇر خەلقى باسقۇنچىلارغا قارشى ئىككى يىلغىچە قاتتىق كۈرەش ئېلىپ بارىدۇ. ئاخرى مانجۇرلار 1759 نچى يىلى شەرقى تۈركىستاننىمۇ ئىستىلا قىلىدۇ.

مانجۇرلارنىڭ جوڭغارىيە بىلەن شەرقى تۈركىستاننى چاپسان ئىستىلا قىلىشىغا سەۋەب، ئۇلارنىڭ كۈچلۈك بولغانلىغىدىن ئەمەس، بەلكى شۇ مەزگىلنىڭ ئۆزىدە شەرقى تۈركىستاندا مەركەزلەشكەن دۆلەت بولمىغان ئىدى. عەكسىچە، بۇ ئەللەر بىر نەچچە ۋىلايەتلەرگە بۆلۈنۈپ، ھەر بىر ۋىلايەتنىڭ ھاكىمى ئۆزى بەگ، ئۆزى خوجا ئىدى. بۇ ۋىلايەت ھاكىملىرىنىڭ

كۆچى كىرەك بولىدۇ، مانا شۇنىڭ ئۈچۈن مانجۇرلار ئۇيغۇرلارنى شەرقى تۈركستاندىن جوڭغارىيەنىڭ ئىلى ۋىلايىتىگە مەجبۇرى يوسۇندا كوچۇرۇشكە كىرىشىدۇ.

شەرقى تۈركستاندىن ئۇيغۇرلارنى ئىلىغا كوچۇرۇش 1760 نچى يىلى باشلىنىدۇ. شۇ يىلى ئاقسۇ شەھىرىدىن 300 ئادەم كوچۇرۇلىدۇ. كوچۇرۇش ئىشى ئۇچ تۇرفان قوزغىلاڭىدىن كىيىن بولۇپ، 1767 نچى يىلغىچە ئۇچتۇرفان، خوتەن، يار كەنت، قومۇل ۋە باشقا شەھەرلەردىن 6 مىڭ ئائىلە ئىلىغا كوچۇرۇلىدۇ. بۇ كوچۇرۇلگەن ئۇيغۇرلار ئىلىدا تۆۋەندىكىچە ئورناشتۇرۇلىدۇ.

تەرتىب سانى	ئۇيغۇرلارنىڭ ئورناشقان جايلىرى	ئائىلىلەر سانى
1	قاينۇق	600
2	قاش	500
3	بولوبورغوس	1100
4	جىرغىلاڭ	900
5	تاش ئوستەڭ	400
6	بايتوقاي	600
7	خونوخاي	800
8	داردامتۇ	500
9	ئارا ئوستەڭ	600
	جەمئىيسى	6000

(دومان — «XVIII نچى ئەسرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا چىن خوكۇمىتىنىڭ شىنجاڭدا تۇتقان ئاگرار سىياسىتى»، 165 بەت).

شەرقى تۈركستاندىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئىلىغا كوچۇرۇلۇشى چاڭلۇڭ خان دەۋرىدە بولۇپ، تۇرفانلىق ئىمىن ۋاڭ بۇ كو-

...وتتۇرسىدا ئوز-ئارا ئۇرۇشلار بولۇپ تۇراتتى. باشقىچە ...يتقاندا، جوڭغارىيەدە ياكى شەرقى تۈركستاندا مەركەزلەشكەن ...ۋلەت بولماي، خەلق ئوتتۇرسىدا بىرلىك يوق ئىدى. شۇنىڭ ...چۈن بۇ خەلقنى ئىستىلا قىلىش ناھايىتى ئاسان ئىدى. شۇنىڭ ...ەن بىللە، جوڭغارىيە بىلەن شەرقى تۈركستاندا ئوز مەنپە...يتىنى كوزلەپ، ۋەتىنىنى ساتقۇچى خائىنلار بولدى.

مانجۇرلار شەرقى تۈركستاننى ئىستىلا قىلغان كۈندىن باش...ب، ئۇيغۇر خەلقى ئوز ئازادلىقى ۋە مۇستەقىللىگى ئۈچۈن ...ختىماسدىن كۈرەش ئېلىپ بارىدۇ. بۇ ئازادلىق كۈرەشلەردە ...چتۇرفان قوزغىلاڭى چوڭ ئورۇن تۇتىدۇ. 1765 نچى يىلى ...تۇن ئۇچ تۇرفان خەلقى مانجۇر مۇستەملىكىچىلەرگە قارشى ...ر اللىق قوزغىلاڭ كوتۇرىدۇ. قوزغىلاڭچىلار مانجۇرلارغا سىتىل...ن ئۇچ تۇرفان ھاكىمىنى يوق قىلىپ، قوزغىلاڭنى قىدىمى...لپ بارىدۇ. مانجۇرلار ئۇچ ئايغىچە بۇ قوزغىلاڭنى باسالمايدۇ، ...ەت نۇرغۇن ئەسكەرلەر ياردىمى بىلەنلا، قوزغىلاڭنى باس...يدۇ ۋە ئۇچ تۇرفان خەلقىنىڭ كوپچىلىگىنى قىرب تاشلايدۇ.

جوڭغارىيە بىلەن شەرقى تۈركستاننى ئىستىلا قىلىپ بولغاندىن ...يىن، مانجۇرلار ئوزلىرىنىڭ مۇستەملىكە ھاكىمدارلىغىنى ...ئەللەردە مۇستەھكەم ئورناشتۇرۇشقا ھەرىكەت قىلىدۇ، شەر... تۈركستاندا ئازادلىق قوزغىلاڭلىرىغا قاتناشقان ئۇيغۇرلارنى ...ر گۇن قىلىشقا كىرىشىدۇ. جوڭغارىيەدە بولسا، مانجۇرلار ...تۇرا ئازىيەگە قارشى ھەربى زەمىن تەشكىل قىلىش ئۈچۈن، ...مىڭغا يېقىن ئەسكەر تۇتىدۇ، مانا بۇ ئەسكەرلەرنى بېقىش، ...ر ئۈچۈن قەلئەلەر، ئىمارەتلەر سېلىش ئۈچۈن نۇرغۇن ئىشچى

ئۇرۇشىدە مانجۇر ھاكىمىيىتىگە چوڭ ياردەملەرنى قىلىدۇ. شۇنىڭ ـەك ئۇنىڭ ئوغلى مۇسا گوگمۇ، مانجۇرلارغا چوڭ خىزمەت لغىنى ئۈچۈن، ئىلىدا ئۇيغۇرلارغا ھاكىم بولۇپ بەلگۈلىنىدۇ.

بۇ ئالتە مىڭ ئۇيغۇردىن تاشقىرى يەنە ئىككى مىڭ ئويلۇك ادەم ئىلىغا كوچۈرۈلۈپ، بۇلار ئىلىقا، توققۇزتارا ۋە باشقا ايلارغا ئورنۇشىدۇ. شەرقى تۈركستاندىن ئىلىغا جەمئى 8 مىڭ ويلۇك ئۇيغۇرلار كوچۈرۈلگەن بولىدۇ.

دېمەك، ھازىرقى ئىلى ئۇيغۇرلىرى XVIII نچى ئەسىردە شەر- ى تۈركستاندىن مەجبۇرى كوچۈرۈلگەن ئۇيغۇرلاردۇر. بۇ ەقتە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ شاعىرى موللا بىلال بىن موللا يۈسۈف، ۇنداغ دەپ يازىدۇ:

كەچا كىلۇڭ دېگەن خان زامەنەن يېتىپ،
ايلا شەھرىگە نەچچە كوچمەن چقىپ،
كوچار برله اقسو شايار بايدىن،
كە يار كەند كاشقر خوتەن سەريدين.

(موللا بىلال ــ «غزات درملك چين»، 9 بەت).

ئىلىغا كوچۈرۈلگەن ئۇيغۇرلار دېھقانچىلىق بىلەن مانجۇر ەسكەرلىرىنى بېقىش مەجبۇرىيىتىنى ئېلىپ بارىدۇ، بۇ ئۇيغۇر- ـ قۇللار قانارىدا (كرېپوستنوي) بولۇپ، مانجۇر ھاكىمىيىتى چۈن دېھقانچىلىق قىلغانلىقىدىن، ئۇلارنى «تارانچى» دەپ ئاتىد- ن. ئوتتۇرا ئازىيە خەلقلىرى تارىخىنىڭ مەشھۇر ئالىمى كادېمىك بارتولد «تارانچى» دېگەن سوزگە شۇنداغ بەھا رىدۇ:

شەرقى تۈركستاندا «...خەلق تۇرغان شەھەرلىرىنىڭ نامىغا

قاراپ ئوزلىرىنى قەشقەرلىق، تۇرفانلىق ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ئاتاپ كېلىدۇ. بۇنىڭدىن تاشقىرى «تارانچىلار» دەپ ئاتىلىدىـ غانلارمۇ بار (بۇلار مانجۇرلار تەرىپىدىن XVIII نچى ئەسىردە شەرقى تۈركستاندىن ئىلىغا كوچۈرۈلۈپ، ئەسلىدە زىرائەتچىـ لەر، دېھقانلار دېگەن مەنادا بولىدۇ).

(بارتولد ــ «مانغۇل-تۈرك خەلقلىرىنىڭ تارىخى»، 34 بەت).

ئوتتۇرا ئازىيە خەلقلىرىنىڭ تارىخى بىلەن مەشغۇل بولۇپ كەلگەن ئارىستوف ئوزىنىڭ «غۇلجا ھەققىدە» دېگەن ئەسىرىدە «تارانچى» دېگەن سوزنىڭ كېلىپ چىقىشىنى شۇنداغ كورسىتىـ ۈپ ئوتىدۇ:

«مانجۇرلار جوڭغارلارنى قىرىپ تاشلاپ، ئۇلارنىڭ ئورنىغا ئۇچتۇرفاندىن ۋە شەرقى تۈركستاننىڭ باشقا شەھەرلىرىدىن 8 مىڭ ئائىلىنى تېرىلغۇ قىلىشقا لايىق جاي بولغان ئىلى ۋىلايىتىگە كو- چۈرۈدۇ. 1765 نچى يىلى بولغان قوزغىلاڭ ئۈچۈن (ئۇچتۇرفان قوزغىلاڭى ئە. ھ.) جازالاش مەقسىدى بىلەن بۇ كوچمەنلەرنى مانجۇرلار ئوز ھاكىمىيىتى ئۈچۈن دېھقانچىلىق قىلىشقا مەجبۇر قىلىپ، ئۇلار ئىلىدا «تارانچى» دەپ ئاتىلىدىغان بولىدۇ. («تۈر- كستان ئولكىسىنىڭ ستاتىستىكى ئۈچۈن ماتېرىياللار» 1773 نچى يىل، 212 بەت).

«تارانچىلار» دېگەن چوڭ ئەسەر يېزىپ قالدۇرغان پومەند- سوف ئىلىغا كوچۈرۈلگەن ئۇيغۇرلار ھەققىدە شۇنداغ دەپ يازىدۇ:

«بۇ ھوقۇقسىز كوچمەنلەر برىنچى نوۋەتتە مانجۇرلارنى ئاش- لىق بىلەن تەئمىن قىلىشقا مەجبۇر ئىدى، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار

تارانچى، يەعنى دېھقانچى دېگەن نامغا ئىگە بولۇپ قالىدۇ» (رومەنسوف — «تارانچىلار»، 6 - بەت).

دېمەك، ئىلىغا مەجبۇرى كۆچۈرۈلگەن شەرقى تۈركستان ئۇيغۇرلىرى ئىلىدا مانجۇرلار ھاكىمىيىتى ئۈچۈن دېھقانچىلىق قىلىش ئارقىسىدا «تارانچىلار» دەپ ئاتىلىپ كېتىدۇ.

بۇ ھوقۇقسىز ئىلى ئۇيغۇرلىرى دېھقانچىلىق قىلىپ تاپقان ھوسۇلىنىڭ تولىسىنى مانجۇر دۆلىتىگە تاپشۇرۇپ، ئاچ - يالاڭغاچ تۇرمۇش كەچۈرۈشكە مەجبۇر ئىدى.

دۇمان ئۆزىنىڭ ئاساسەن خىتاي مەنبەلىرىگە ئاساسلىنىپ يازغان «چىن ھۆكۈمىتىنىڭ XVIII نچى ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا شىنجاڭدا تۇتقان ئاگرار سىياسىتى» دېگەن ئەسىرىدە شۇنداق يازىدۇ:

«شەرقى تۈركستاندىن ئىلىغا كۆچۈرۈلگەن كرېپوستنوي دېھقانلار ئىلىق - سىلىقلارنى بېرىپ بولۇپ، قولىدا قالغان ئاشلىقى بىلەن ئاچارچىلىق تۇرمۇش كەچۈرۈشكە مەجبۇر ئىدى» (162 — 163 بەتلەر).

ئىلى ئۇيغۇرلىرى دېھقانچىلىق قىلىپ مانجۇرلارنى ۋە ئۇلارنىڭ ئەسكەرلىرىنى بېقىشتىن تاشقىرى، ئۇلار ئۈچۈن قەلئەلەر (قورغانلار)، ئىمارەتلەر سېلىش ۋە ئۆستەڭلەر چېپىش مەجبۇرىيىتىنىمۇ ئېلىپ باراتتى. ئىلىدىكى شەھەرلەر، قەلئەلەر، ئۆستەڭلەر — ھەممىسى ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ قېنى ۋە ماڭلىيىدىن ئاققان تەرلىرى بىلەن قۇرۇلغاندۇر. بۇ ھەقتە فېدوروف «ئىلى ۋىلايىتىنىڭ ھەربى ستاتىستىكا تەرىپى» دېگەن چوڭ ئەسىرىدە شۇنداق دەيدۇ:

«ئىلى ۋىلايىتىدە مانجۇرلار ھاكىمىيىتى ئۈچۈن ئىمارەتلەر، قەلئەلەر سېلىش ۋە ئۆستەڭلەر چېپىش ئىشلىرى تۇرغۇن ئىشچى كۈچىنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇ تەلەپنى قانائەتلەندۈرۈش ئۈچۈن مانجۇرلار قەشقەر مۇسۇلمانلىرىدىن 8 — 10 مىڭغا يېقىن ئائىلىنى ئىلى ۋىلايىتىگە كۆچۈرۈپ، بۇلار «تارانچىلار» دەپ ئاتىلىدۇ» (1 قىسم، 16 بەت).

ئىلى ئۇيغۇرلىرى مانجۇر ھاكىمىيىتىنىڭ كرېپوستنوي دېھقانلىرى بولۇپ كەلگەن بولسا، ئۇمۇمەن ئۇيغۇر خەلقى مىللى ئېزىلىش ئاستىدا ياشاپ كەلدى. بۇ مىللى ئېزىلىشنىڭ قانچىلىك ئېغىر بولغانلىقى ھەققىدە تۆۋەندىكى ئىككى مىسال دەلىل بولالايدۇ.

— كوستېنكو ئۆزىنىڭ «يەتتە سۇ ۋىلايىتىنىڭ ئوچېركلىرى» دېگەن تارىخى ئەسىرىدە:

«ئەگەر بىرەر ياخشى مال ياكى تۇغقان بىلەن تارانچىنىڭ خوتۇنى ياكى قىزى مانجۇر مەنسەپدارلىرىغا يېقىپ قالسا، سوراقسىز تارتىپ ئالىدۇ. بۇلاردىن تاشقىرى خەلق باشقا بىر مۇنچە خورلۇقلارنى كۆرەتتى. مانجۇر مەنسەپدارلىرى ئۇچراپ قالغاندا، خەلق ئولتارغان بولسا، ئورنىدىن تۇرۇشقا، ئاتلىق بولسا، ئاتتىن چۈشۈشكە مەجبۇر ئىدى» دەيدۇ («ھەربى مەجمۇئە» دېگەن ژۇرنال، 1872 نچى يىل، 6 سان).

مانجۇر قەبىلىرىدىن بولغان ئىلى شىبەسى 1864 نچى يىلى ئىلىدا بولغان تۇڭگان ۋە ئۇيغۇرلار قوزغىلاڭى ھەققىدە مانجۇر تىلىدا خاتىرىدە يېزىپ قالدۇرۇپتۇ. مانا بۇ خاتىرىنى غۇلجا شەھەرىدە ياشاپ كەلگەن دېياكوف رۇس تىلىغا تەرجىمە قىلىپتۇ. شىبە ئۆزىنىڭ بۇ خاتىرىسىدە شۇنداق دەيدۇ:

مانجۇرلار بىر ئەسىر بويى تارانچىلارنىڭ نىنىنى يەپ، دۆۋلەتدىن ياخشى ئالىق ئېلىپ، شەھەرلەردە غەمسىز، بۇزۇقچىلىق قىلىپ ياشاپ كەلدى» (رۇس ئارخىئولوگىيە جەمئىيىتى شەرق بولۇمىنىڭ مەكتۇبلىرى، XVIII جىلد، I قىسم).

بۇ مانالىمىزدا بىز تۆۋەندىكى نەتىجىگە كېلىمىز:

1. مانجۇرلار ھاكىمىيىتى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئازادلىق قوزغولاڭلىرى ئۈچۈن ئۇلارنى جازالاش مەقسىدى بىلەن XVIII نچى ئەسىردە شەرقى تۈركىستاندىن مەجبۇرى يوسۇندا ئىلىغا كۆچۈردى.

2. شەرقى تۈركىستاندىن ئىلىغا كۆچۈرۈلگەن ئۇيغۇرلار مانجۇر ھاكىمىيىتىنىڭ كرېپوستنوي دېھقانلىرى بولۇپ، «تارانچى» (زىراعەتچى-دېھقانچى) دىگەن نامغا ئىگە بولۇپ قالىدۇ.

3. مانا بۇ «تارانچى» دىگەن نامغا ئىگە بولۇپ قالغان ئىلى ئۇيغۇرلىرى ئاقسۇ، ئۇچ تۇرفان، كۇچا، خوتەن، ياركەند ۋە قەشقا شەھەرلەردىن چىققان شەرقى تۈركىستان ئۇيغۇرلىرىدۇر. دېمەك، شەرقى تۈركىستان ئۇيغۇرلىرى بىلەن ھازىرقى ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ ھەممىسى بىر خەلق — ئۇيغۇر خەلقىدۇر.

ئە. ھىدايەت ئوغلى،
تارىخ فەنلىرى كاندىداتى.

ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ يەتتە سۇغا كۆچۈپ چىقىشى

ئىلى ۋىلايىتى 1871 نچى يىلدىن 1881 نچى يىلغىچە رۇس دۆلىتىنىڭ قولىدا بولۇپ كەلدى. مانا شۇ 10 يىل ئىچىدە ئىلى ۋىلايىتىدە كاپىتالىستلىك مۇناسىبەتلەر پەيدا بولۇشقا باشلىدى. لېكىن، بۇ كاپىتالىستلىك مۇناسىبەتلەر ئىلدام تەرەققى ئەتمىدى، ئەكسىچە، ئاستا تەرەققى قىلىپ كەلدى. شۇنداق بولسىمۇ، بۇنىڭ ئىلى ۋىلايىتى ئۈچۈن ئەھمىيىتى چوڭ ئىدى. يەر-سۇغا باي، تەبىعى بايلىغى كۆپ بولغان ئىلى ۋىلايىتى كونا فېئودال مۇناسىبەتلەرنىڭ چوڭ ئورۇن ئىلىپ كېلىشى نەتىجىسىدە ھىچ بىر جەھەتتىن تەرەققى ئېتىپ كېلەلمىگەن ئىدى. پەقەت كاپىتالىستلىك مۇناسىبەتلەرنىڭ پەيدا بولۇشى بىلەنلا، ئىلى ۋىلايىتىنىڭ ئىقتىسادى ۋە مەدەنى تۇرمۇشى بىر قانچە تەرەققى ئېتىشكە باشلىدى.

مانا بۇنىڭ نەتىجىسىدە شۇ ئون يىل ئىچىدە ئىلى ۋىلايىتىدە بىر قانچە يېڭىلىقلار پەيدا بولدى. يەرلىك خەلقلەردىن بولغان ھاكىمىيەت ۋەكىللىرى ئىلگىرى يۇقۇرىدىن بەلگىلىنىپ كەلگەن

بولسا، كيين ئۇلار سايلاملار ئارقيلق بوليديغان بولدى. پۇخ-رانىڭ شەخسيتىنى ۋە شەخسى مۈلكىنى رۇس حاكيميتى حيمايە قلب كەلدى. ئيليدا سانائەت، هۈنەر، ئيفەكچيلك، يېزا ئيگيليكى ۋە مال چارۋىچيليغىنىڭ كوتۈرۈليشيگە ئيمكانييەت بېرلدى، سودا-سيتىق ئيشليرى كەڭەيدى. يوللارنى تۈزۈتۈش، كورۈكلەرنى سېلش، پېكيچە عيمارەتلەرنى قۇرۇش ئيشليرى يۈر گوزۈلدى. غۇلجيدا كيسەلخانا ئيچلدى، باليلارغا چيچەك سېلش، يۇخرانى دوريلار بلەن تەئمين قلش ۋە باشقا تيببى يار دەملەرنى كورسۈتۈش ئيشليرى ئۇيۇشتۇرلدى. مەكتەبلەر ئيچشقا، مەعاريف ئيشليرىنى ئيلب بيرشقا بر مۇنچە مۇمكينچيلكلەر بېرلدى.

ديمەك، رۇس حاكيميتى دەۋريدە ئيلى ۋيلاييتى ئقتيسادى ۋە مەدەنى جەهەتدن تەرەققى قلشقا باشليدى. بۇ تەرەققى قلش رۇس كاپيتاليزمينىڭ تەئسيرى ئاستيدا بولۇب، رۇس مەدەنييتى ئيليغا تارالدى. مانا شۇ رۇس مەدەنييتىنىڭ تەئسيرى ئارقيسيدا، ئيلى ئۇيغۇرليرىنىڭ مەدەنييتى تەرەققى قلب كەلدى. بۇ ۋاقيعە ئيلى ئۇيغۇرليرىنىڭ تاريخيدا چوڭ تەرەققى پەرۋەرلك ئەهمييەتكە ئيگيدۇر.

1881 نچى يلى بولغان پيتربۇرگ شەرتناميسى بوييچە، ئيلى ۋيلاييتى ختايغا قايتۇرۇلۇب بيريليدۇ. بۇ شەرتنامىنىڭ بر ماددەسيدا ئيلى خەلقليريگە ئيليدا قيلش ياكى قالماسلق توغرۇلۇق ئختييار بيرلگەن ئيدى. كوپچيلك ئۇيغۇرلار ۋە تۇرگانلار رۇس ييريگە كوچۇب چقشنى عەرز قليدۇ، مانا شۇ پيتربۇرگ شەرتناميسى بوييچە ئيلى ئۇيغۇرليرى بلەن تۇرگ-

گانلارنىڭ كوپچيليگى 1881 نچى يلدن باشلاب يەتتە سۇ ۋيلاييتيگە كوچۇشكە باشلايدۇ.

رۇس دوۋليتى شەرق دوۋلەتليريگە قاريغاندا، مەدەنى جەهەتدن يۇقۇرى دەريجيدە بولۇب، تەرەققى پەرۋەررەك دوۋلەت ئيدى. XIX نچى عەسرنىڭ 60 نچى يلليريدن باشلاب، رۇسييە كاپيتاليزم يولى بلەن چاپسان تەرەققى قلشقا باشليدى. شەرق دوۋلەتليرى بولسا، تيخى هيليقى كونا فيئودال - مۇناسيبەتليريدن چقالميغان، سيياسى-ئقتيسادى ۋە مەدەنى جەهەتلەردن تەرەققى قلالماي، بر قيلپيدا، ئوزگەرمەسدن كەلدى. رۇسييە بولسا، ئقتيسادى ۋە مەدەنى تەرەققياتدا بۇ شەرق دوۋلەتليريگە قاريغاندا شۇبهيسز يوقۇرى بولدى. بۇ حەقدە فريدريخ ئينگيلس ئوزىنىڭ 1851 نچى يلى 23 نچى مايدا كارل ماركسقا يازغان خيتيدە شۇنداغ دەيدۇ:

«رۇسييە شەرققە قاريغاندا حەقيقەتەن تەرەققى پەرۋەر ئەل-دۇر» (ماركس، ئينگيلس — «خەتلەر»، 1931 نچى يل نەشرى).

10 يل بوييچە رۇس حاكيميتىنىڭ قول ئاستيدا بولۇب كەلگەن ئيلى ئۇيغۇرليرى رۇس دوۋليتىنىڭ تەرەققيپەرۋەر ئيكەنليگينى سەزدى: رۇس مەدەنييتىنىڭ ئەهمييتى ۋە رۇس حاكيميتىنىڭ شەرق ئەلليريگە قاريغاندا، عادالەتلكرەك ئيكەنليگينى بلدى؛ باشقيچە ئييتقاندا، فيئودال مۇناسيبەتلەر ئاستيدا باشاشقا قاريغاندا كاپيتاليستلك مۇناسيبەتلەر تەرەققى قلب كيليۋاتقان دوۋلەت قول ئاستيدا ياشاشنىڭ ئۇبدان ئيكەنليگينى ياخشى چۈشەندى.

ئۇيغۇر خەلق شائيرى سييت مۇحەممەد حيلب مۇحەممەد ئوغلى

شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئەسرلەر بويىچە ئۇيغۇر خەلقىغە جەبر-زۇلۇم قىلىپ كەلگەن خىتاي-مانجۇر مۇستەملىكىچىلىرى ئىلى ۋىلايىتىنى قايتۇرۇپ ئالغاندىن كېيىن، 1864 نچى يىلى بولغان ئازادلىق قوزغىلاڭ ئۇچۇن ئۇيغۇرلارغا قاتتىق جازالارنى بېرىشنى سوزسىز ئىدى. ئىلى ئۇيغۇرلىرى مانا شۇ بولىدىغان جازالارنى كوز ئالدىغا كەلتۇرۇپ، تۇغۇلۇپ ئوسكەن جايلىرىنى تاشلاپ رۇس يېرىگە كوچۇشكە مەجبۇر ئىدى.

ئىلىدىن يەتتە سۇغا كوچۇش 1881 نچى يىلى كوز ئايلىرىدا باشلىنىپ، 1883 نچى يىلى تامام بولدى. برىنچى دۇر كوندە كوچۇپ چىققانلار، قىش ئەتىگەندە باشلىنىپ قىلىپ، تولا ئېغىر ئەھۋالدا قالىدۇ. كوچكەن خەلقنىڭ كوپچىلىگى كەمبەغەل بولۇپ، بۇلار تولىمۇ ئېغىرچىلىقلارنى تارتىدۇ.

يەتتە سۇ گۇبىرناتورى ئوزىنىڭ 1881 نچى يىلى 7 نچى نويەبىردە تۇركىستان گېنىرال-گۇبىرناتورىغا قارىتىپ يازغان خېتىدە [1]) شۇنداغ دەيدۇ:

«... خەلقنىڭ ھەممىسى دېگىدەك كەمبەغەل ۋە كوپچىلىگىنىڭ ھەتتا بىردىن ئىتىمۇ يوق ئىدى. قايسى برلىرى فەقەت بىر ئېشەك بىلەنلا چىققان».

يەتتە سۇ گۇبىرناتورى 1882 نچى يىلى 23 نچى فېۋرالدا يازغان راپورتىدا [2]) شۇندا دەپ يازىدۇ:

«ناھايىتى كەمبەغەل كوچمەنلەر بىز ئىلىدا قىلىمۇ چىدالمايمىز ۋە ياردەمسىز كوچۇپ چىقىشمۇ بىز ئۇچۇن تولا ئېغىر دەپ،

---

[1]) قازاقستان مەركىزى ئارخىۋى، 64 فوندى، 21 بەت.
[2]) قازاقستان مەركىزى ئارخىۋى، 64 فوندى، 401 بەت.

ئىلىدىن يەتتەسۇغا كوچۇش سەۋەبلىرىنىڭ برىنى شۇنداغ يازىدۇ:

كە بزكە رحمە ايلاپ پادشاھىنىڭ آلغانى اوبدان،
كوچار كوچماسنى رعيەنىڭ اوزيكە سالغانى اوبدان.
. . . .
عدالت ليك دە يتمەيدۇر بو خانغە اول چنى خاقان،
انيڭ اوچون كيتارميز ايلەدين بز كل قالماى جان،
. . . .

(ن. ن. پانتوسوف.— تارانچى خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ئۇلگىلىرى،— قازان، 1909 يل، 45 — 146 بەتلەر).

ئىلىدىن يەتتە سۇغا كوچۇش دەۋرىدە پەيدا بولغان ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى رۇس ھاكىمىيىتىنىڭ ئەدالەتلىگىنى تىلغا ئېلىپ ئارغانلىقى ھەققىدە شۇنداغ دەيدۇ:

كېمسارگنرال فريدە [1]) بىزلارگادور جاندرال،
پانتسوف [2]) بيلەن ئككيسى ھەقتىن تاپسۇنلار كامال.
بۇ ئككيسى غۇلجيدا تولا قلدى عدالەت،
بۇ غۇلجىنىڭ خەلقىغە سانسىز قلدى رعايەت.

(ن. ن. پانتوسوف.— ئىلىدىن كوچۇپ چىققان ئوسمەك تارانچىلىرىنىڭ يىڭى ناخشىلىرى،— قازان، 1907 يىل).

بۇ مىساللاردىن بىز شۇنى كورىمىزكى، ئىلى ئۇيغۇرلىرى ترەققىيپەرۋەر ۋە ئادالەتلىك كەلگەن رۇس دولىتىگە كوچۇپ چىقىشىغا ئىنتىلىدۇ.

---

[1]) گېنىرال فريدە-ئىلىنى خىتايغا قايتۇرۇپ بېرىش ئىشلىرىدا ئىشلىگەن كومىسسار، كېيىنكى ۋاقىتلاردا يەتتە سۇ ۋىلايىتىنىڭ گۇبىرناتورى بولغان.
[2]) ن. ن. پانتوسوف-يەتتەسۇ گۇبىرناتورىنىڭ غۇلجا ئىشلىرى بويىچە بولغان ئىدارە باشلىغى.

بيخى-زارى بلەن ياردەم سوراب ماڭا تيليگرام ئەۋەتـ.
ـدى».

يەتتە سۇ گۇبيرناتورى 1884 نچى يلى 24 نچى سينتەبردە يازغان يەنە بر خيتيدە [1]) شۇنداغ دەيدۇ:

«برنچى دۇر كۇندە كوچۇپ چققان تارانچيلار كەمبەغەللەردن بولۇب، قش ئەتيگەن باشلينب قالغانلقدن، هيچ قانداغ ماكان قۇر الميغان».

ئيليدن يەتتە سۇغا كوچۇب چقش ئوڭاى ئەمەس ئيدى. خۇسۇسەن كوپچيلكنى تەشكل قلغان كەمبەغەللەر ئۇچۇن بۇ كوچۇش توليمۇ ئيغر ئيدى. خەلق شاعيرى سييت مۇحەممەد كەمبەغەل كوچمەنلەرنڭ قانداغ ئيغر ئەحۋالدا قالغانلىغى حەققيدە شۇنداغ دەب يازيدۇ:

قوتى بار آدميلار تنتماس اندا باريب.
قيلغيسيدور اوى عيمارەت باغ بستان تراك.
فقرى فقرالار خجالت تنكەسى يوق قوليدا،
ايلانيب باشى قاتيب هر كوندە يوزمينڭ غميك.

(ن. پانتوسوف—تارانچى خەلق ئەدەبياتينڭ ئۇلگۇليرى — قازان، 1909 نچى يلى، 143 بەت).

برنچيدن، يەر-سۇنى، ئوى-جاينى يەعنى ۋەتەننى تاشلاب چقش ئيغر بولغان بولسا، ئككنچيدن ئات-ئۇلاق ئاز بولۇب، بيرب جايلاشقيچە ئۇزغۇن جاپالارنى تارتشقا توغرى كيلەتدى. شۇنداغ بولسيمۇ كوپچيلك خەلق كوچۇشكە كرشدى. شۇ كوچمەنلەرنڭ بری، ئوزى كەمبەغەل ئوتكەن شاعير سييت

[1]) قازاقستان مەركيزى ئارخيۋى، 64 فوند، 8 بەت.

مۇحەممەد ئيدى. ئۇ ئوزى ۋەهەم كوچۇش توغريسيدا شۇنداغ يازيدۇ:

من فقير بيچارەدورمن دل سكستە هم غريب،
برنجيدفاسيد خياللاردە چرايم سارغريب.
نە عجايب ايش كوررمز كورمكان يركە باريب،
ايريلب بز ايليمين كيتارميز ايمدى قول ساليب.

***

شەميز قالماى كيتارميز خالى قالماس بو ايلە،
هر نە بولساش تنك بولالى اوشبو كتكان يورت ايلە،
بتماك اول اسان ايماس يول رنج محنتلاريلە،
هر قايركە بارساق ايمدى تينچ امانلقنى تيلە.

(ن. ن. پانتوسوف.— 158 — 160 بەتلەر).

كوچۇش 1883 نچى يلى 15 نچى مارتدا توختۇلۇب، شۇ 1881 — 1883 نچى يللاردن تارتب يەتتە سۇدا ئۇيغۇر يېزيليرى پەيدا بولۇشقا باشلايدۇ. كەتمەن بولۇسى بولسا، پيتربۇرگ شەرتناميسى بوييچە ئيلى ۋيلايتيدن يەتتە سۇغا قوشۇلدى. بۇ بولۇسديكى ئۇيغۇر يېزليرى VXIII نچى عەسرنڭ 70 نچى يلليريدا، ئۇيغۇرلارنڭ شەرقى تۇركستاندن ئيلى ۋيلايتيگە كوچۇرۇليشى مۇناسيبيتى بلەن پەيدا بولغان ئيدى.

ئيليدن كوچكەن ئۇيغۇرلارنڭ بر قسمى ئوسەك دەرياسى بلەن قورغاس دەرياسى ئوتتورسيدا بولغان يەرلەرگە ئورنيشيدۇ. بۇ يەردە 1882 نچى يلدن باشلاب ياركەنت شەـ

ھيرى قۇرۇلىدۇ. كوچمەنلەرنىڭ ئىككىنچى قسمى 1881 ـ 1882 نچى ييللاردا ئاقسۇ بولۇسىغا ئورنۇشۇپ، كىچىك ئاقسۇ، چوڭ ئاقسۇ ــ دۆلاتا، سەككىز ــ ئون ۋە بايانقازاق يېزىلىرى قۇرۇلىدۇ، بۇ يەردە سۇ كام بولغانلىقدىن، 230 ئۆيلۈك ئادەم 1883 نچى يلى ئاقسۇ بولوسىدىن كوچۈپ، چارىنغا ئورنىشىدۇ. كوچمەنلەرنىڭ ئۈچىنچى قسمى ماليباى بولوسىغا ئورنوشۇپ، مالىيباى، بايسىيىت، ماساقباى، قاينۇق ۋە باشقا يېزىلار قۇرۇلىدۇ. كوچمەنلەرنىڭ تورتنچى قسمى قورام بولوسىغا ئورنۇشۇپ، 1881 ـ 1882 نچى ييللىرى قورام، ئاسى، ئون-ئوى، كىيكباى ۋە باشقا يېزىلار پەيدا بولۇدۇ. 1883 نچى يلى ئاقسۇ بولۇسىدىن بر قانچە ئۆيلۈك ئادەم قورام بولۇسىغا كوچۈپ، 1883 ـ 1885 ييللىرى قارا تۇرۇق يېزىسى قۇرۇلىدۇ. كوچمەنلەرنىڭ بەشىنچى قسمى قارا سۇ بولۇسىغا ئورنۇشۇپ، تاشتى قارا، تەشكەنباى ساز، جارىلقاب، ماناب، پالتىباى ۋە باشقا يېزىلار پەيدا بولىدۇ. بۇلاردىن تاشقرى يۈزلەپ ئۆيلۈك ئادەم بەيرەم ئەلى تەرەفكە ھەم كەتمەن بولۇسىغا ئورنۇشىدۇ.

ئىلىدىن يەتتە سۇغا ئۇيغۇرلاردىن باشقا تۇڭگانلارمۇ كوچۈپ چقىدۇ. بۇلاردىن 1147 ئۆيلۈك ئادەم، يەعنى 4682 جان كوچۈپ چقىپ، ياركەنت، چارىن، ئالمۇتا، توخماق، پىشپەك (ھازىرقى فرۇنزى) ۋە قورام بلەن قارا سۇ بولۇسلىرىغا ئورۇنۇشىدۇ.

ئىلىدىن يەتتە سۇغا كوچۈپ چقان ئۇيغۇرلارنىڭ سانى [1] 1884 نچى يلى توۋەندىكىچە بولغان:

[1]) قازاقستان مەركىزى ئارخىۋى 64 فوند، 60 بەت.

بولوسلار	ئائىلە	ئەرلەر	خوتونلار	جەمئى جان
ياركەنت . . .	2479	5227	4262	9489
ئاقسۇ-چارىن .	1234	3226	2707	5933
كەتمەن	760	2137	1650	3787
ماليباى	1442	3931	3331	7862
قورام	2285	7154	6150	13304
قاراسۇ	1548	2953	2645	5598
جەمئيسى	9752	24628	20745	45373

ديمەك، ئىلىدىن يەتتە سۇغا كوچۈپ چقان ئۇيغۇرلار 9752 عائىلىدىن، يەعنى 45373 جاندىن عىبارەت بولغان؛ تۇڭگانلار بلەن بولۇپ، 10899 عائىلە، يەعنى 50055 جان بولىدۇ.

بۇ كوچۈپ چقان ئۇيغۇر ۋە تۇڭگانلارنى ئىدارە قلش ئۈچۈن بەش بولۇس تۈزۈلىدۇ: ياركەنت، ئاقسۇ، چارىن، ماليباى قورام ۋە قارا سۇ. بۇلاردىن تاشقىرى 6 نچى كەتمەن بوليسى بولىدۇ. ئىلىدا بولغان بولۇسلار، يەتتە سۇغا چققاندىن كيينمۇ، بولۇسلۇق قلىدۇ. مەسىلەن: غۇلجا بولۇسى، قاسم بەگ يەركەنتكە؛ خونۇخاى بولۇسى خۇدا بەردى ئاقسۇ-چارنغا؛ تاش ئوستەڭ بولۇسى ئابۇبەكرى قورامغا ۋە غۇلجا بولۇسى جاماليدىن قارا سۇغا بولۇس بولىدۇ. ماليباى بولۇسلىغىنى ناسير ديگەن ئادەم ئىلىب بارىدۇ. بولۇسلاردىن باشقائۇيغۇرلاردىن ئىلىدا چاغدا سايلانغان ئاقساقال، ئەللىك بيشى، قازىلارمۇ ئوزگەرمەيدۇ.

يەتتە سۇدا ئۇيغۇرلارغا بېرىلگەن يەرلەر ئىلى يەرلىرىگە قارىغاندا ئۈنۈمسىز، سۇيى ئاز بولۇپ، تولا ئەمگەك تەلەپ قىلىدۇ ۋە ئاز ھوسۇل بېرىدۇ. بېرىلگەن يەرلەرنىڭ ئاز ۋە ئۈنۈمسىز بولۇشىدىن خەلق ناھايىتى ئېغىر تۇرمۇش كەچۈرۈشكە مەجبۇر بولىدۇ. خەلق ئۆزىنىڭ ئۇسەك ناخشىلىرىدا شۇنداغ دەپ ئېيتىدۇ:

يېگى مايور يەر بەرمەس، يول ئۈستىنى تەردۈرمەس،
باشقا قانتىق كۈن چۈشتى، بەش ھولۇقتىن يەر تەگمەس.
(ن. ن. پانتۇسوف.— ئۇسەك ناخشىلىرى).

ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ يەتتە سۇغا كۆچۈشى قانچىلىك ئېغىر بولغان بولسىمۇ، بۇ كۆچۈش تارىخى ئەھمىيەتكە ئىگە. ئەسىرلەر بويىچە فېئودال مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئېغىر مىللى ئېزىشلارنىڭ ئاستىدا ياشاپ كەلگەن ئۇيغۇرلارنىڭ شەرققە قارىغاندا يۇقۇرى مەدەنىيەتلىك بولغان ۋە كاپىتالىزم يولى بىلەن تەرەققى ئېتىپ كەلگەن رۇس دۆلىتىنىڭ قول ئاستىدا ياشاش سوزسىز فائىدىلىق ئىدى. ئىش يۈزىدىمۇ شۇنداغ بولۇپ چىقتى. 1881 نچى يىلدىن 1917 نچى يىلغىچە بولغان دەۋردىن يەتتە سۇ ئۇيغۇرلىرى مەدەنى جەھەتتىن بىر قانچە كوتۇرۇلدى. يەتتە سۇغا كۆچۈپ چىقىپ قالغانلىقىدىن، ئۇلۇغ ئوكتەبىر سوتسىيالىستلىك ئىنقىلابىنىڭ نەتىجىسىدە، ئۇيغۇرلارمۇ ئازاد بولدى. سىياسى، ئىقتىسادى ۋە مەدەنى جەھەتلەردىن باشقا سوۋېت خەلقلىرى قاتارىدا تەرەققى قىلىش ئىمكانىيەتلىرىگە ئىگە بولدى.

يەتتە سۇغا كۆچۈپ چىققان ئۇيغۇرلار قۇرۇق داللارغا ئىگە بولۇپ، تا 1886 نچى يىلغىچە قارا ئۆيلەردە، كەپىلەردە كۈن كەچۈرۈشكە مەجبۇر بولىدۇ. بۇ دەۋردە خەلق، خۇسۇسەن، كۆپچىلىكنى تەشكىل قىلغان كەمبەغەللەر، كۆپ ئېغىرچىلىقلارنى تارتىدۇ.

1882—1883 نچى يىللىرى پەيدا بولغان ئۇسەك ناخشىلىرىدا خەلق بىرىنچى دەۋردە كەچۈرگەن ئېغىرچىلىقلارنى شۇنداغ تەسۋىرلەيدۇ:

يار كەنت دىگەن يەرلەردە ئەسكى تام تولا ئىكەن،
نامراتلار قانداغ قىلۇر كېلتۈرگەن ئۇلاق ئىكەن.

ئۇسەككە بارورمىز دەپ، ئەسكى تام ئارا ياتتۇق،
ئۆي جايىمىز يېتكۈنچە، توپراق—توپىدا ياتتۇق.

ئۇسەككە بارغان خەلقلەر، ئەسكى تامنى ئۆي قىلدى،
ئۇندا خۇنۇن ئالغانلار، ئەسكى تامدا تۇي قىلدى.
(ن. ن. پانتۇسوف.— ئىلىدىن كۆچۈپ چىققان ئۇسەك تارانچىلىرىنىڭ ناخشىلىرى.— قازان، 1907 نچى يىل).

خەلق فەقەت 1886 نچى يىلدىن باشلاپ ئۆي-جايلىق بولۇپ، تۇرمۇشلىرى بىر ئاز يېنىكلىشىشكە باشلايدۇ. لېكىن، يەر-سۇ مەسىلىسى كۆڭۈلدىكىدەك ھەل بولماي، كەمبەغەل ئۇيغۇرلارنىڭ ئەھۋالى ئۆزگەرمەيدۇ. كۆچۈپ چىققانلارغا ئەر كىشىگە 5 دېسەتىنىدىن يەر بېرىلىدۇ. بۇ يەرنىڭ يېرىمى تېرىلغۇ قىلىشقا يارىسا، يېرىمى يارىمايدىغان يەر بولىدۇ. ئاندىن تاشقىرى

ئە هىدايەت ئوغلى،

تارىخ فەنلىرى كاندىداتى.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇلۇغ ۋەتەنپەرۋەر شائىرى موللا بلال بن موللا يۇسۇف

موللا بلالبن موللا يۇسۇف تەخمىنەن 1822 يىلى غۇلجا شە-هيريده دۇنياغا كيليدۇ. ئۇنىڭ تەرجىمە حالى حەققىدە حوججەتلەر يوق. موللابلال ئۆز ئۆمرىدە بر قانچە تارىخى ۋە ئەدەبى ئەسەرلەرنى يېزىپ قالدۇرغان. ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدىن «كتاب غزات درملك چين» چوڭ تارىخى ئەهمىيەتكە ئىگە. موللابلالنىڭ بۇ ئەسىرى 1880 يىلى قازان شەهىرىدە بېسىلىپ چىقتى.

بۇ ئەسەرنى يېزىشتىن ئىلگىرى موللابلال شېئىرلار يېزىپ كەلدى. ئۇنىڭ شېئىرلىرىنى خەلق چوڭ مۇحەببەت بىلەن ئوقۇپ، ئۇنىڭغا «ناظم» دېگەن نام بەردى. «نۇزۇگۇم» ۋە خەلق ئەدەبىياتىدىكى بر قانچە قوشاقلار ناظم تەرىپىدىن يېزىلغان.

موللابلالنىڭ ئەڭ يېقىن دوستى بولغان ئەلى ئۇنىڭغا 1864-يىلى ئىلىدا بولغان مىللى ئازادلىق قوزغىلاڭى حەققىدە بر ئەسەر يېزىپ قالدۇرۇش كېرەك دېگەن فكرنى بېرىدۇ. ئەلىنىڭ بۇ مەسلىحەتى بىلەن موللابلال شېئىر بىلەن «كتاب غزات درمـ-

لك چين» دېگەن تارىخى ئەسەرنى يارىتىدۇ. بۇ ئەسەر شۇنداغ باشلىنىدۇ:

بولۇب گاه گاه نظم قلماق ايشم
محيبلار [1]) بلەن بزم قلماق ايشم
بناگاه يولۇقتى كەبر نچە دوست
بولار دوسلوقى بزگا ايردى دروست،
بولاردن بريسى على نام ايدى
قلب عذر بسيار بو قسمى ديدى
ايا ناظمى آنكلاسانك بار سۆزۈم
قريندا شدن آرتوق سنكا مەن ارزوم
ايلانينك جهادينى[2]) نظم ايلاسنك
گلستان نظمده بزم ايلاسنك
جهان صفحەسيدە[3]) قالور ئانيمز
اوقۇر انجمن [4]) لاردا اولاديمز
اوقۇب روحميزغەدعا ايلاگاى
دعاسينى تنكريم روا ايلاگاى[5])

موللا بلال ئۆز ئەسىرىدە ئىلىنىڭ تارىخىنى، ئاساسەن XVII ئەسىردىن باشلاپ ئىستىبداد مانجۇر حاكىمىيىتى دەۋرىدە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قانداغ ئېغىر شارائىتتە ياشاپ كەلگەنلىكى حەققىدە موللا بلال شۇنداغ يازىدۇ:

---

[1]) محيبلار — يېقىن دوستلىرى.
[2]) جهاد — ئازادلىق ئۈچۈن بولغان مۇقەددەس ئۇرۇش.
[3]) جهان صفحەسيدە — دۇنيادا.
[4]) انجمن — مەجلىس، يىغىلىش.
[5]) موللا بلال ئەسىرى، 7 بەت.

مدام نقرەزرلار[1]). آلب بايیدن
كەتارتیب آلب بای‌لار تاپی‌دن
فقیرلار اولومنی كوروۋب يخشیراق
سفالار فقیرنی اوروب كوپ تیاق
مانجۇرلار بۇ قسمیدە ایلاب ستم[2])
بلاسینی ساتب آلورلار درم[3])
جدالماى بو كفارلار ظلمغه
رعایا جیدالماى تیاق غولدی‌غه
حعولغا ساتب یخشی فرزلدنی
كەجاندن عزیزراق جكربدنی
جیدالماى رعیت مانجو ظلمیغه
یاغی بولدی آخر آلب زوریغه
یۇریوب بوبلال بوجهاد ایچرەكوب
فتیب دفتری اچره آلدی كوروب[4])

مانا شۇ ئىجتىمائى ۋە مىللى ئېزىشلارنىڭ كۈچۈيۈپ كېتىش نەتىجىسىدە ئۇيغۇر، تۇڭگان ۋە باشقا ئېزىلگەن خەلقلەرنىڭ مانجۇر ئىستىبداتچا كىمىيىتىگە قارشى مىللى ئازادلىق قوزغىلاڭلىرى باشلىنىدۇ. 1826 نچى يىلى گانسۇ ۋە شەنسى ۋىلايەتلىرىدە تۇڭگان خەلقى ئازادلىق قوزغىلاڭىغا ئاتلىنىدۇ. ئۇرۇمچى ۋە ماناس تۇڭگانلىرىمۇ قوزغىلاڭ كۆتۈرىدۇ. 1864 نچى يىلى ئازادلىق قوزغىلاڭ شەرقى توركستاندا باشلىنىپ كېتىدۇ.

[1]) مدام.نقره زرلار اليب — ھەمىشە ئالتۇن-كۈمۈچلەر ئېلىپ.
[2]) ستم — جەبرى-زۇلۇم.
[3]) درم — پۇل، كۈمۈچ پۇل.
[4]) مولابلال ئەسىرى، 9 بەت.

شۇ يىلى ئىلى ۋىلايىتىدە ياشىغۇچى تۇڭگانلار بىلەن ئۇيغۇرلارمۇ قوزغىلاڭ باشلايدۇ. دېمەك، ئېزىلىپ كەلگەن خەلقلەر ئۆز ئازادلىغى ۋە مۇستەقىللىگى ئۈچۈن قوزغىلاڭ كۆتۈرىدۇ.

ئىلى ۋىلايىتىدە بۇ دەۋردە ئۇيغۇرلارنىڭ ھاكىمى مەئزەم زات ۋە ئۇنىڭ مۇئاۋىنى ئابدۇررەسۇل بەگ ئىدى. ئىلى جاڭجۇڭى چاڭ مەئزەم زاتتىن قوشۇمچە سېلىق تۆلەشنى تەلەپ قىلىدۇ. ھاكىم مەئزەم زات بۇ قوشۇمچە سېلىقنى تۆلەش ئىمكانىيىتى يوق، دەپ جاۋاب قايتۇرىشى بىلەن، جاڭجۇڭ ئۇنى زىندانغا سېلىپ ئورنىغا ئابدۇررەسۇل بەگنى ھاكىم قىلىپ بەلگىلەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، جاڭجۇڭنىڭ تۇڭگانلارنى يوق قىلىش مەقسىدى بىلەن يوشۇرۇن تەييارلىق كۆرىۋاتقانلىغى تۇڭگانلارغا مەلۇم بولۇپ، ئۇلار تەييارلىقسىز قوزغىلاڭ باشلاۋېتىدۇ. لېكىن، بۇ قوزغىلاڭ ئىلدام باستۇرىلىدۇ ۋە ئۇنىڭ يولباشچىلىرى يەن-سىن ۋە فيتامۇ دارغا ئاستۇرىلىدۇ. بۇ ۋاقىئەلەردىن كېيىن، تۇڭگان چوڭلىرىدىن ئاشۇر ئاخۇن، خەنجە ئاخۇن، ئىسمائىل ئاخۇن ۋە ياقۇپ ئاخۇنلار ئابدۇررەسۇل ھاكىمغا ياردەم سوراپ، مۇراجىئەت قىلىدۇ. ئابدۇررەسۇل بەگ قازى نەسرىددىن ئاخۇنۇم ۋە باشقا چوڭلار بىلەن مەسلىھەت مەجلىسى قىلغاندا، نەسرىددىن ئاخۇنۇم ئابدۇررەسۇل بەگكە تۇڭگانلارغا ياردەم بېرىش ۋە ئىسلام ئۈچۈن قوراللىق كۆرەش باشلاش، كېرەك دېگەن مەسلىھەتنى بېرىدۇ.

دیدی ای‌شیا عمرونك اولسۇن اوزون
تیخی دولیتینك هم عددن فزون
بوتونكانی لارغه مدام یار اولونك
كەعنقا مثالیجه دلدار اولونك

بۇ بيچارەلارغە نزحم قلينك
خدا نلريدە غازىلقنى آلينك
كە اكثر صوابلار غزات اوزرەدور
بودون دولتى غەكە بولمانك عرور
كەجىد قيلب تيز اسلام آچينك
كەتيغ برلە دۇشمەن قانينى ساچيك[1])

بۇ مەسلىھەت مەجلىسىدە ئىشتراك قىلغۇچىلار تۇڭگانلار
بلەن برلىشىش، ئازادلىق ئۈچۈن قۇراللىق كۈرەش باشلاش ھەق-
قىدە بر فكرگە كېلىدۇ. شۇندىن كېيىن ئىلى ئۇيغۇر ۋە تۇڭ-
گانلىرىنىڭ قوراللىق قوزغىلاڭى باشلىنىپ كېتىدۇ.
عابدۇرەسۇل بەگ تەييارلىقنى چاپسان يۈرگۈزۈپ، تاش ئوس-
تەڭ، ئارا ئۆستەڭ، ئولاستاي، داردامتۇ، كەتمەن، غالجات، خو-
نۇخاي، توققۇز تارا ۋە باشقا ئۇيغۇر يېزىلىرىدىن عەسكەر
ئۇيۇشتۇرىدۇ. مانا شۇ ئۇيۇشتۇرۇلغان عەسكەرنىڭ بىر قىسمى
شىۋەلەرنىڭ سومۇنلىرىغا، ئىككىنچى قىسمى تېكەس تەرىپىدىن
كېلىپ مانجۇرلارغا ياردەم بېرىشكە كىرىشكەن قالماقلارغا قارشى،
ئۈچىنچى قىسمى مانجۇرلارنىڭ كۈچلۈك قەلعىسى بولغان بايانداي-
نى ئېلىشقا تەعىنلىنىدۇ. ئاساسلىق كۈچ بايانداي قەلعىسىگە قارشى
ھەرىكەت قىلىپ، جەڭچىلەر تېز كۈننىڭ ئىچىدە بايانداينى قور-
شاپ ئالىدۇ. بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ، جاڭجۈڭ جاڭ قانداغ بول-
مىسۇن ئۇيغۇرلار بىلەن تۇڭگانلار ئوتتۇرىسىدا بولغان بىر-
لىكنى بۇزۇش سىياسىتىنى يۈرگۈزىدۇ. شۇ مەقسەد بىلەن
جاڭجۈڭ زىنداندا ياتقان مەعزەم زاتنى بوشىتىپ، ئۇنىڭغا ئۇي-

[1]) موللابلال ئەسىرى، 13 بەت.

غۇرلار ئىستىدىكى قوشۇمچە سېلىقنى ئېلىپ تاشلاي،سېنىڭ حاكىملىق
مەنسىپىڭنى قايتۇرۇپ بېرەي، ئۇيغۇرلار قوزغىلاڭنى توختاتسۇن،
ئۇلار تۇڭگانلارغا قارشى ھەرىكەت قىلسا، مەن ئۇلار ئۈچۈن كەڭ
چىلىك توغدۇرۇپ بېرەي دەپ، مەعزەم زاتقا مۇراجىعەت قىلىدۇ:

دیدی ای بلام حاکمی باتمیز
شیپەکا باریب آندا لەشکر آلینك
بۇ لەشکەر بلەن خویزدلارغا بارینك
کە تونکانی لارنی قیلنکلار هلاك
کە فرزندلارینی قیلنك دردناك[1])

جاڭجۈڭنىڭ بۇ قىلغان تەكلىپى مەعزەم زات ئۈچۈن فائى-
دىلىق بولسىمۇ، ئۇ جاڭجۈڭنىڭ بۇ تەكلىپىنى عەمەلگە ئاشۇ-
رۇپ چىدالمايدۇ، چۈنكى قوزغىلاڭ عۇمۇمى خەلق قوزغىلا-
ڭى بولۇپ كەتكەن ئىدى. مانا شۇنىڭ ئۈچۈن مەعزەم زات
قوزغىلاڭچىلار تەرىپىدە بولۇشقا مەجبۇر ئىدى.
قوزغىلاڭ كۈچىيىپ كېتىشى بىلەن چوڭلار مەجلىس قىلىپ،
قوزغىلاڭنى ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن ھۆكۈمەت تەشكىل قىلىش
كېرەك دېگەن مەسلىھەتكە كېلىدۇ. بۇ مەسلىھەت بويىچە قازى
نەسرىدىن ئاخۇننى قازى كالان، مەعزەم زاتنى سۇلتان، عاب-
دۇرەسۇل بەگنى ئەمىر، موللا شاھكەت ئاخۇننى قارى عەس-
كەر، موللا روزى ئاخۇننى موفتى قىلىپ بەلگىلەيدۇ.
ئىلىدا بولغان بۇ ئازادلىق قوزغىلاڭ ۋاختىدا چوڭلار ئوت-
تۇرىسىدا مەنسەپ پەرەسلىك، دۈشمەنلىك، بىر-بىرسىنى كۆ-
رەلمەسلىك كۈچلۈك بولۇپ، قوزغىلاڭ ناھايىتى سوزۇلۇپ

[1]) موللا بلال ئەسىرى، 13 بەت.

كەتكەن ئىدى. بۇ قوزغىلاڭ ۋاقتىدا ئەخمەدخان دېگەن بىر خوجا بولۇپ، ئۇنىڭ ئالدىغا قويغان مەقسىدى، ۋاقتتىن پايدىلىنىپ، ئۆز شەخسى مەنفەئەتىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئىدى.

سۇلتان مەئزەم زاتمۇ ئۆزىنىڭ شەخسى مەنفەئەتىنى قوغلاپ، قوزغىلاڭدا ياخشى ئىشتىراك قىلىپ كېلىۋاتقان عابدۇرۇسۇل بەگ بىلەن ئۇنىڭ قېيىنئاتىسى ئەخمەد غەزنىچى بەگنى قانداقلا بولمىسۇن يوق قىلىشنى ئويلايتتى. مانا بۇ قارا نىيەت پىلانلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشدا مەئزەم زات ئەخمەدخان خوجا بىلەن يېقىن دوست بولۇپ، بىللە ھەرىكەت باشلايدۇ.

بۇ ھەقدە موللا بىلال شۇنداق دەيدۇ:

احمەدخان خوجام نی اولدم یانیغا الب
دیدی خوجەغە یوزتمن یالبارب
اخمد خزانەچی بەك مینك دۇشمینم
انی کم هلاك ایتسه اولدور جانم
نه بولغای انیڭ کسانكیز باشینی
هلاك ایتسانگیز قوم یولداشینی
انی قل هلاك بر که فرزندنی هم
توشوب اولتوریك بلکه دلبندنی هم
کەبولسام خان سیزنی قلغوم شریك
بولورسز بو دولتدا بولسام تبرك
احمدخان بو سوزلار کاشیدا بولوب
بحکم خدا فتنه فیدا بولوب
اخمدخان یبغیپ لشکری بیکران
هلاك قیلغالی بەكنی بولدی روان [1]

[1] موللابىلال ئەسىرى، 25 بەت.

بۇنىڭ نەتىجىسىدە قارا نىيەت ئەخمەدخان خوجا ئەخمەد غەزنىچىنى ئۆلتۈرىدۇ. عابدۇرۇسۇل بەك بۇ ۋاقىعەگە تولا خاپا بولىدۇ. لېكىن، ئەخمەد خان خوجىغا قارشى چارە قوللىنىش مۇمكىن بولمايدۇ.

مەئزەم زات بىلەن ئەخمەدخان خوجا ئەخمەد غەزنىچى بەگنى ئۆلتۈرۈش بىلەنلا قانائەتلەنمەيدۇ، بۇلار عابدۇرۇسۇل بەگنى، قازى نەسرىدىن ئاخۇننى، ئىسھاق بەگنى يوق قىلىش چارىلىرىغا كىرىشىدۇ.

قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئالدىدا تۇرغان مۇھىم ۋەزىفە — كۈچلۈك بولغان باياندای قەلئەسىنى ئېلىش ئىدى. مانا بۇ باياندای قەلئەسىنى ئېلىشدا قەھرىمانلىق كۆرسەتكەن مەشھۇر ئۇيغۇر خەلق قوشاقچىسى سادىر پالۋان بولىدۇ. سادىر پالۋان بۇ ئازادلىق قوزغىلاڭغا عاددى خەلق يولباشچىسى بولۇپ قاتنىشىدۇ. ئۇ باياندای قەلئەسىنىڭ قىلىن ۋە ئېگىز سېپىلىنى دورا كۈچى بىلەن پارتلىتىپ، عۇمۇمى ھۇجۇم باشلاشقا شارائىت تۇغدۇرىدۇ. نەتىجىدە جەڭچىلەر باياندای قەلئەسىنى ئىگىلەيدۇ.

باياندای قەلئەسىنى ئېلىشدا عۇمۇمى ھەربى رەھبەرلىك قىلغان كىشى ئەمىر ئابدۇرۇسۇل بەك ئىدى. بۇ قەلئە ئېلىنغاندىن كېيىن، عابدۇرۇسۇل بەگنىڭ ئابرويى كۆتۈرۈلدى، خەلق ئوتتۇرسىدا چوڭ ھورمەتكە ئىگە بولدى. بۇ ھەققە موللا بىلال شۇنداغ يازىدۇ:

بهادیر اناندی بو جنکده امیر
ندور کم امیر شاه صاحب سریر
امیردن همەنیك دلی بولدی شاد

دعا ايلادى تافتى غمدن نجات
ديدى يارجه آدم يور كلك امير
كه بزلار كه دايم كر كلك امير
كەعبدرسل بيك دايدوور دروست
دلى روست اوجون توتى خلق آنى دوست [1])

ئەمير عابدۇروسۇل بەكنڭ ئابرۇيلوق بولۇب كيتيشى سۇلـ
تان مەعزەم زات ئۈچۈن قايغۇلۇق بر ئش ئيدى. چۈنـكى
مەعزەم زات سۇلتانلقدن ئاجراب قيلشدن قورقاندى ۋە فەقەت
ئوزينڭ شەخسى مەنفيعيتينى ئويلاندى ئۇ قورغۇلاڭدا چوڭ
ئش كورسۇتيۋاتقان ۋە خەلق ئوتتۇرسيدا مۇحەببەتـكە، حۆرـ
مەتـكە ئيگە بولغان ئەمير عابدۇروسۇل بەكنى يوق قلش چارىـ
سينى ئزلەيدۇ. شۇ مەقسەد بلەن ئۇ هيليقى ئەخمەد خان خوجيغا
عابدۇروسۇل بەكنى ۋە ئۇنڭ دوستى بولغان ئيسحاق بەكنى
يوق قلشنى تاپشۇريدۇ:

مح القصه سلتان كونى قلدى بزم
اميرنى شهيد ايلاماك بولدى جزم
اخمدخان خوجام نى يانيغا آلب
انى مال منصب كامغرور قيلب
ديديكم اميرنى هلاك اتسانـكيز
اسحاق بيكنى هم دردناك انسانـكز
چريك خوف ايتب لام ديماس سنـكا
كه غوغاسى ننيك عهده سيدور منـكا [2])

[1] ـ موللابلال ئەسيرى، 59 بەت.
[2]) موللا بلال ئەسيرى، 60 بەت.

ئەخمەد خان خوجا سۇلتاننڭ بۇ تەكليفينى چن ديلى بلەن
قارشى ئيلب، ئۇنـڭغا: «عابدۇرۇسول بەكنى ئولتۇرۇش ئۈچۈن
ئۇنى قاريلايديغان يالغان بر حوججەت توغريلاش لازم، چۈنـ
كى عابدۇرۇسۇل بەكنڭ عەسكەرلەر ئوتتۇرسيدا ئابرويى
كۈچلۈك، بولميسا، ئشيمز عەمەلـگە ئاشمايدۇ» ـ ديدى.

ديدى خوجه اى پادشاه نيكنام
بولشكر قيلور بر كا غوغاين عام
ديدى دانيال بيكمو موندا كلور
كەمانجوبەخط تهمت ايلاب قيلور
اميرنى چاقيب اوشبو خطنى آليب
كه ايلدن نهان يانجو قيفه ساليب
امير اولسه آندن چريكنى يغينك
امير يانجو قيدن بو خطنى آلينك
توروب دانيال بيك امير باشيدا
بو خطنى او قوغاى چريك قاشيدا
ايشيتكەن كشىلار بولوب بد كمان
تمامى ديكاىلار اميرنى يمان [1])

ئۇنڭ ئۈچۈن بۇلار مانجۇر تلىدا يالغان بر حوججەت تەييارـ
لاب توهمەت، بلەن عابدۇررۇسۇل بەكنى ئولتۇرۇشكە كريشيـ
دۇ. بۇ ئشنى عەمەلـگە ئاشۇرۇشنى ئەخمەد خان خوجا ئوز ئۈستـ
يگە ئاليدۇ.

ئەخمەد خان خوجا ئوز شايكيليرى بلەن ئەمير ئابدۇرۇسۇل
بەكنڭ چيديريغا بيرب، تۇيۇقسز ئۇنى ئولتۇرغان بيريلە خەنـ

[1]) موللا بلال ئەسيرى، 61 بەت.

جەر سيلب ئۆلتۈرىدۇ. ئەخمەدخان خوجا ئىسھاق بەكنىمۇ ئۆلتۈرۈپ، ئابدۇرۇسۇل بەكنىڭ ئەڭ يېقىن ئادىمى بولغان، خەلق ئارىسىدا ئىززەتلىك ھېسابلانغان قازى نەسرىتدىن ئاخۇنۇمنى قازى كالانلىق مەنسىپىدىن ئېلىپ، زىندانغا سالىدۇ. مانا شۇنداغ قىلىپ، مەئزام زات بىلەن ئەخمەدخان خوجا ئۆزلىرىنىڭ خائىنلىق ئىشلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرىدۇ.

بىر ئاز زامان ئۆتمەستىن، غۇلجىدا پوچى مەھمۇد («قىيرى خوجا») دېگەن زات پەيدا بولىدۇ. بۇ زات ئۆزىنى خوجىلار نەسلىدىن قىلىپ كۆرسىتىدۇ. نادان خەلق بۇنى «خوجا» دەپ ئىشىنىدۇ، ۋە ئۇنىڭغا نەزىر-چىراقلارنى بېرىدۇ. مەھمۇد ئۆزىنىڭ ياغاچتىن زەمبىرەك ياسىيالايدىغانلىقىنى خەلققە جاكا قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئەسلى مەقسىتى-چوڭ مەنسەپ ئورنىغا ئىگە بولۇش ئىدى. بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ بىرىنچى نۆۋەتتە ياغاچتىن زەمبىرەك (پو) ياساپ، بولۇۋاتقان جەڭلەرگە قاتنىشىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭغا خەلق «پوچى مەھمۇد» دېگەن لەقەم بېرىدۇ. نەتىجىدە ئۇ، ئۆزىنىڭ ئۆپ-چۆرىسىگە بىر قانچە ئادەملەرنى توپلايدۇ. لېكىن، ئۇنىڭ ياسىغان زەمبىرەكلىرى بىر قېتىم ئېتىش بىلەنلا كۆيۈپ كېتىدۇ؛ مەھمۇد بۇنىڭ بىلەن كۆزلىگەن مەقسىدىگە يېتىشكە مۇمكىن بولمايدىغانلىقىنى سېزىپ، باشقا چارە ئىزدەيدۇ. ئۇ زىنداندا ياتقان قازى نەسرىتدىن ئاخۇننى بوشىتىۋېلىشقا كىرىشىدۇ. ئۇنىڭ نەسرىتدىن ئاخۇنۇمنى زىنداندىن بوشىتىشتىكى مەقسىتى — ئۇنىڭ ئابرويى بىلەن خەلقنى ئۆزىگە قارىتىپ، چوڭ مەنسەپكە — سۇلتانلىققا ئىگە بولۇش ئىدى.

موللا بىلال پوچى مەھمۇدنىڭ بۇ مەقسىتىنى شۇنداغ ئىزھار قىلىدۇ:

خىيالىدا دىر آنى، قىلسام خلاس
عقيدات زبانين سورار بز كاقاس
بو آخونلوغۇم قولغە كلمەك همان
مىنى پادشاه قىلسا يوقتور كمان[1])

پوچى مەخمۇد ئۆز ئادەملىرىنىڭ ياردىمى بىلەن نەسرىتدىن ئاخۇنۇمنى زىنداندىن چىقىرىپ ئالىدۇ.

سۇلتان مەئزەم زات پوچى مەھمۇدنىڭ بۇ ئىشىغا ھەيران بولۇپ، نەسرىتدىن ئاخۇنۇمنى يوق قىلىش چارىسىغا كىرىشىدۇ. شۇ ئوتتۇردا ئەخمەدخان خوجا پوچى مەخمۇد بىلەن ئالاقە قىلىپ، ئۇنىڭ بىلەن دوست بولۇدۇ. سۇلتان نەسرىتدىن ئاخۇنۇمنى ئۆلتۈرۈشنىڭ پەيتىدە بولسا، پوچى مەخمۇد بىلەن ئەخمەد خوجام سۇلتاننى ئۆلتۈرۈپ سۇلتانلىقنى قولغا ئېلىش پەيتىدە بولۇدۇ.

نەتىجىدە سۇلتان نەسرىتدىن ئاخۇنۇمنى ئۆلتەرگىزىدۇ. پوچى مەخمۇد بىلەن ئەخمەدخان خوجا بولسا سۇلتاننى ئۆلتۈرۈشنى ئەمەلگە ئاشۇرىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن پوچى مەخمۇد ئۆزىنى-ئۆزى «سۇلتان» دەپ ئېئلان قىلىدۇ. شۇنداغ قىلىپ ئېلىدا «قىيرى خوجا» نىڭ سۇلتانلىقى باشلىنىدۇ، لېكىن، پوچى مەخمود ۋە ئەخمەدخان خوجا ئۆزلىرىنىڭ شەخسى مەنفىئەتلىرى ئۈچۈن ھەرىكەت قىلىشلىرى، قىلغان ئىشلىرىنىڭ قارا نىيەتلىك بولۇشى كۆپچىلىك خەلققە ئوچۇق مەئلۇم بولدى. مانا شۇنىڭ ئۈچۈن شۇ دەۋرنىڭ ئابرويلۇق ئادەملىرىدىن بولغان شەمسىدىن خەلفەم يولباشچىلىقى بىلەن بۇلارغا قارشى كۈرەش باشلىنىدۇ. كۈرەشكە چوڭ كۈچ چىقارغانلار ئارا ئۇستەڭلىكلەر بولۇپ،

[1]) موللا بىلال ئەسىرى، 87 ت.

تۇلار 36 كۈن «سۇلتان» بولغان پوچى مەخمۇدنى سۇلتانلىقدىن چۈشۈرىدۇ. پوچى مەھمۇدكە ئۆلۈم جازاسى بېرىلىدۇ ئەخمەدخان خوجا بولسا، بۇ جازادىن سۈيۈنگە قېچىپ قۇتۇلىدۇ.

پوچى مەخمۇدنىڭ «سۇلتانلىغى» يوق قىلىنغاندىن كېيىن، موللا شاۋكەت ئاخۇن سۇلتان، ئەعلا پالۋان (ئەعلاخان) ئەمىر بولۇپ تەعىنلىنىدۇ. شۇكۈندىن باشلاپ، قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئالدىدا مانجۇرلارنىڭ ئىككىنچى كۈچلۈك قەلعىسى — كۆرەنى ئېلىشقا كىرىشىدۇ. كۆرەنى ئېلىشدا ئومۇمى حەربى يولباشچىلىقنى ئەمىر ئەعلاخان ئېلىپ بارىدۇ. لېكىن، كۆرەنىمۇ تېز ئالالمايدۇ. كۆرەنى ئېلىش يەنە خەلق قەھرىمانى سادىر پالۋانغا تاپشۇرىلىدۇ. سادىر پالۋان كۆرە قەلعىسىنىڭ سېپىلى ئاستىدىن ئۇزۇن ئۆڭكۈر كولاپ، ئۇنىڭغا دورا قويۇپ، سېپىلنى ئاغدۇرۇپ تاشلايدۇ. مانا شۇنىڭ نەتىجىسىدە كۆرە قەلعىسى تەسلىم بولىدۇ. كۆرە قەلعىسى تەسلىم بولغاندىن كېيىن، ئەعلا خاننىڭ خەلق ئوتتۇرسىدا ئابرويى كۆتۈرىلىدۇ. سۇلتان شاۋكەت ئاخۇن قانداقلا بولمىسۇن ئەعلا خاننى ئىشدىن بوشۇتۇش چارىسىغا كىرىشىدۇ. ئۆز مەنسىبىدىن — سۇلتانلىقدىن ئاجراپ قېلىشقا ئۇنىڭ كۆزى يېتەتتى. چۈنكى ئەمىر ئەعلا خانغا قارىغاندا، تەدبىرسىز ئادەم ئىدى ۋە ئۇنىڭ خەلق ئوتتۇرسىدا ھۆرمىتى ئاز ئىدى. لېكىن، شاۋكەت ئاخۇن ئەمىر ئەعلا خاننى ئىشدىن بوشۇتۇش ئۈچۈن ھېچ قانداغ سەبەب تاپالمىدى. شۇنداغ بولسىمۇ، ئۇنى ئەمىرلىك مەنسىبىدىن بوشۇتۇپ تاشلىدى. كۆپچىلىك خەلق بۇنىڭغا ھەيران بولدى. خەلقنىڭ ئابرويلىق، ھۆرمەتلىك ئادەملىرى شاۋكەت ئاخۇندىن — ئەعلا خاننىڭ ئەمىرلىك مەنسىبى قايتۇرۇلۇپ

بېرىلسۇن — دەپ تەلەپ قىلدى. سۇلتان بۇنىڭغا كۆنمىدى. شۇندىن كېيىن كۆپچىلىك خەلق «شاۋكەت ئاخۇن سۇلتانلىقدىن چۈشسۇن، بىز ئەعلا خاننى سۇلتان قىلىپ كۆتەردۇق» دەپ جاكالىدى. شاۋكەت ئاخۇن كۆپچىلىك خەلققە قارشى تۇرالمىدى، سۇلتانلىقدىن چۈشدى. ئەعلا خان ئېلىغا سۇلتان بولۇپ كۆتۈرۈلدى.

* * *

ئازادلىق قوزغىلاڭ تامام بولۇش ئالدىدا تۇرغان بىر ۋاقتدا. تۇڭگانلارنىڭ يولباشچىسى ياگۇر ئاخۇن، ئۇيغۇر ۋە تۇڭگان خەلقلىرىنىڭ بىرلىگىنى تېخىمۇ كۈچەيتىشنىڭ ئورنىغا، ئۇ سۇلتانلىقنى تالىشىپ، ئۇنى بۇزۇشقا حەرىكەت قىلىدۇ. بۇ حەرىكەتكە ئەخمەد خان خوجا بىلەن شاۋكەت ئاخۇن قوشۇلۇپ، تۇڭگانلارنى ئەعلاخاننىڭ سۇلتانلىغىغا قارشى ئۇرۇش باشلاشقا چاقىرىدۇ. شۇ ۋاقتدا ئەمىرلىك مەنسىبىگە رازى بولماي، سۇلتانلىقنى تەلەب قىلىپ يۈرگەن ئەمىر توختى ئاخۇن ھىلىقى خائىنلار تەرىپىگە ئۆتۈپ كېتىدۇ. ياگۇر ئاخۇننىڭ مەنسەب پەرەستلىگى ئەخمەدخان خوجا، شاۋكەت ئاخۇن ۋە توختى ئاخۇنلارنىڭ خائىنلىق حەرىكەتلىرى نەتىجىسىدە ئۇيغۇرلار بىلەن تۇڭگانلار ئوتتۇرسىدا ئۇرۇش باشلىنىپ كېتىدۇ. لېكىن ئاز سانغا ئىگە بولغان تۇڭگانلار بۇ ئۇرۇشدا يېڭىلىدۇ، ياگۇر ئاخۇن ئۆلتۈرىلىدۇ. بۇ ئۇرۇشنىڭ سەۋەبچىلىرى بولغان ئەخمەد خان خوجا، شاۋكەت ئاخۇن ۋە توختى ئاخۇن قولغا چۈشىدۇ. بۇ خائىنلارغا تېگىشلىك جازالار بېرىلىدۇ. ئەخمەد خان خوجا بىلەن توختى ئاخۇنغا ئۆلۈم جازاسى بېرىلىدۇ. شاۋكەت ئاخۇننى

بولسا قاپقا سیلب، ترك ئیلی دەریاسیغا تاشلایدۇ. خائینلار-
غا هەر قاچان شۇنداغ ئۆلۈم!. موللا بلال بۇ ۋەقیعەنی شۇنداغ
یازیدۇ:

ئەھمەدخان ایردی اهلی سعید
انی کیلتوروب سایدا قیلدی شهید
تۇتۇب شوکت آخون نی کلتوردی تیز
قیلب بند زیندان آرا آنی نیز
نچه کوب سولاب بو بلا قعری‌غه
تغارغه سولاپ ئاشلادی بحریکا
امیرنی توتوپان شهید ایلادی
جهاندن آنی نابدید ایلادی.
بوقسمی ایکان یارچسیغه قضا
ندور چاره بولمای قضاغه رضا [1]

. . . .

ئازادلق کۆرەش دەۋریدە مەنسەپپەرەست ۋە بۇرژ-
ۇئچیلارنڭ قلغان خائینلق ھەرىكەتلىرىگە ناھايىتى قارشى
بولدی ۋە كۆرەشنڭ تا ئاخیریغیچە ئۇ كوپچیلك بلەن بللە ھە-
رىكەت قلدى. موللا بلال ئۆزینڭ ئەسىریدە خائینلارنڭ بو-
زوشی، برلكنڭ یوقلیغی، خەلق ۋە ۋەتەن ئۈچۈن ناھایىتى
زیانلق ئیكەنلیگینی كورسۈتۈپ، برلكنی یاقلایدۇ، خائینلار-
نی قاتتق سوكۈدۇ:

كه دوشمن هراطرا فمیزدا توروب
توكاندور ایکان بر برن اولتوروب

[1] موللا بلال ئەسىری، 153 بەت.

كه مؤمن مسلمان قانینی توکار
کەشك بوق بو یورت اپلکیمیزدن کتار
. . . .
اۋلۇغلار دلیدا بورولدی نیت
كه آری بۇزۇق دل دا یوق خاصیت.
. . . .

1864 یلی بولغان ئازادلق قوزغۇلاڭدا مەنسەپپەرەستلك،
خائینلق چوڭلار — مەنسەبدارلار تەرىپیدن بولدی. كوپچیلك
خەلق بولسا، ئازادلق كۆرەشنی تا ئاخریغیچە ئیلب باردی، خا-
ئینلارنڭ تیگشلك جازالیرینی بەردی. مانا شۇنڭ ئۈچۈن ئازاد-
لق قوزغۇلاڭ ئیلیدا ییڭب چقتی. 1867-یلدن باشلاپ، ئیلی
ئۇیغۇرلیرینڭ مۇستەقل سۇلتانلیغی ئورناشدی. ئیلدا بولغان
ئازادلق قوزغۇلاڭنڭ ییڭب چقیشیغا ئىككىنچى بر سەۋەب:
بۇ قوزغۇلاڭغا ئیزلگەن خەلقلەرنڭ برلكدە ھەرىكەت
قلیشیدۇر. بۇ قوزغۇلاڭغا ئۇیغۇرلار، تۇڭگانلار ۋە باشقا
خەلقلەر قاتناشدی. بۇلار ئوتتۇرسیدا برلك بولمیغاندا،
قوزغۇلاڭنڭ ییڭب چقیشی مۇمكین ئەمەس ئیدی. شاعیر
موللا بلال بر قانچە ئەدەبی ئەسەرلەرنی یېزب قالدۇردی:
«غزات در ملك چن»، «نوزۇگوم»، «چاڭ مۇزا یۇسۇف خان»
ۋە باشقیلار. ئۇ ئۇرمۇشدن چەتدە تۇرغان شاعیرلاردن بولماي،
ئۇیغۇر خەلقینڭ ۋەتەنپەرۋەر شاعیریدۇر. ئۇنڭ ئۈچۈن ئەڭ قەدیرلك
موقەددەس نەرسە — ۋەتەن، ۋەتەننڭ ئازادلیغی ۋە موستەقیللیگی!.،
ئۇیغۇر خەلقی ئولوغ ۋەتەنپەرۋەر شاعیرینی مەڭگۈ ئەس-
دن چقارمایدۇ.

ئۇيغۇر ئوغلى

چوقان ۋەلىخانوف — ئۇيغۇرلار ھەققىدە

ئاۋروپا ئالىملىرىنىڭ ئىچىدە شەرقى تۈركستاننىڭ، بولۇپمۇ
ئۇيغۇر خەلقىنىڭ XIX نچى ئەسىر گىچە بولغان تارىخىنى دەسلە-
لاپ كەڭ رەۋىشدە علم دۇنياسىغا تونۇتقان كىشى — چوقان چىڭغىز
ئوغلى ۋەلىخانوف بولدى.
قازاق خەلقىدىن چىققان بۇ سەيياھ، ئالىم ۋە مۇتەفەككۇر
چىن مەعناسىدا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تارىخى توغرۇلۇق توليمۇ
قىممەتلىك ئەسەر يېزىپ قالدۇردى. ئۇنىڭ «1858 — 1859 نچى
يىللاردىكى ئالتى شەھەرنىڭ ئەھۋالى»، «جۇنغارىيە تارىخى» ھەم
«قەشقەرىيەنىڭ تەسۋىرى» دىگەن ئەسەرلىرى مۇشۇ كۈنگىچە
ىلمى قىممىتىنى يوقاتقىنى يوق. شۇ ئەسەرلىرى ئارقىلىق چوقان
ۇمزەمەن رۇس ۋە غەربى ئاۋروپا ئالىملىرى ئىچىدە شوھرەت
ازاندى. شو كىلاشقا چوقاننى «قەشقەرىيەنى — ئاۋروپا علمى ئۈ-
ۈن ئاچقان كىشى» دەپ يۈرۈتىشى ئەينە شۇنىڭدىن.
چوقان چىڭغىز ئوغلى ۋەلىخانوف قازاقستاننىڭ ھازىرقى كۆك-
ەتاۋ ۋىلايىتىدە تۇغۇلغان. ئاتىسى قازاق خەلقىنىڭ تارىخىدىكى
اناقلىق ئابلاي خاننىڭ نەۋرىسى بولغان. چوقان كىچىكىدىن ئومسە-

كىدا رۇسچە ئوقۇپ، ئاۋروپا مەدەنىيىتىنىڭ روھىدا تەربىيە ئال-
غان. 1853 نچى يىلى مەكتەپنى تۈگەتكەندىن كىيىن، ئوفىتسىرلىق
دەرىجىسىنى ئېلىپ، بىر تەرەپدىن رەسمى خىزمىتىنى ئوتەشكە
كىرىشكەن بولسا، ئىككىنچى تەرەپدىن كوپچىلىك ۋاختىنى علم-
پەنگە سەرپ قىلىشقا باشلايدۇ، مەركىزى ئازىيە خەلقلىرىنىڭ
تارىخى بىلەن مەشغۇل بولىدۇ، مۇشۇ يولدا يۈرۈپ رۇس خەل-
قىنىڭ ھۆر فىكىرلىك ئالىملىرى، يازغۇچى-شاعىرلىرى بىلەن تو-
نۇشىدۇ. ئومسكىدا سۈرگۈندە يۈرگەن ئىنقىلابچى خەلقپەرۋەر-
لەر بىلەن دوستلۇق ئالاقە تۇتىدۇ، نەتىجىدە شۇلاردىن ئالغان
تەئسىرات، كورگەن تەجرىبە، يەم. پارلاسەتلىك چوقانغا چوڭ
تەئسىر قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئوي-فىكرى كىيىنكى، ئوز خەلقىغە
خىزمەت قىلىش دىگەن ئىخلاس كۈچىيىدۇ. چوقان ئوقۇشنى تو-
گۈتۈپ، ئارىدا 4 — 5 يىللار ئۆتكەندىن كىيىن، 1858 نچى يىلى
قەشقەرىيەگە بارىدۇ. بېرىشتىن مەقسەد: مەركىزى ئازىيەنىڭ
قەدىمى خەلقلىرىدىن بولغان — ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىنى يېقىندىن
ئۈگىنىش ئىدى. ھەقىقەتەن چوقان علم-پەنگە چوڭ خىزمەتلەر
قىلىپ قايتىدى. ئۇنىڭ شەرقى تۈركستان تارىخى توغرۇلۇق
يازغان علمى ۋە تارىخى ئەسەرلىرى چوقاندىن كىيىن شەرقى تۈر-
كستاننى تەكشۈرگەن رۇس ھەم غەربى ئاۋروپا ئالىملىرى ئۈ-
چۈن چوڭ علمى قوللانما بولۇپ خىزمەت ئەتتى.
چوقان ئالتى شەھەردە 5 ئاي، غۇلجىدا 3 ئاي بولدى. مۇشۇ
قىسقا مۇددەت ئىچىدە ئۇ نۇرغۇن يىللىق ئىجادى ئىشلارنى مەي-
دانغا ئاتتى. شەرقى تۈركستاننىڭ سىياسى، ئىقتىسادى جۇغرافى
مەسئىلىلىرىگە دائىر ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ئۇيغۇر خەلقىنىڭ

تل-ئەدەبىيات ھەم ئۆرپ-ئادەتلىرىگە باغلىق قىممەتلىك ھۆججەت-
لەرنى يىغىپ توپلىدى.
چوقان ئۇيغۇر تىلىنى ئۆگىنىشكە باشلاپ، ئۇيغۇرچە قوش
سۆزلەرنىڭ لۇغىتىنى تۈزۈپ چىقتى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، مۇھەممەد
ھەيدەر، ئابدۇل رەشىد ئوخشاش شەرق مۇئەررىخلىرىنىڭ
ئەسەرلىرىنى مۇتەلىئە قىلىپ، ئۆزى بىلەن بىللە «تەزكىرەئى
جاھان»، «تەزكىرەئى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان»، «تەزكىرەئى
تۇغلۇق تۆمۈرخان» ۋە «رىشاھەت» ئوخشاش تارىخى قول ياز-
مىلارنى ئېلىپ چىقتى. چوقان ئۆزىگە كېرەكلىك تارىخى ھۆج-
جەتلەرنى يەرلىك ئۇيغۇرلاردىن، ئۆلىما-ئاخۇنلاردىن ھەم مىللى
ئازادلىق كۈرەشلەرگە قاتناشقان قەشقەر خەلقىدىن سوراشتۇرۇپ
بىلدى. سىياسى ھەم مىللى جەھەتتىن ئېزىلمەكتە بولغان خەلق-
لەرنىڭ تۈرلۈك قاتالمىلىرى بىلەن يېقىندىن ئالاقە باغلاش، چو-
چوقاننىڭ دېموكراتىك نەزىرىيىنى چېكىتىشقا تېخىمۇ مۇمكىنچىلىك
بەردى. لېكىن، بەختىگە قارشى چوقاننىڭ بۇ ئەسەرلىرى تولۇق
رەۋىشتە مەتبۇئات يۈزىنى كۆرەلمىدى، ۋاقىتسىز ئۆلۈم ئۇنى ئىجادى
كەشفىياتىدىن مەھرۇم ئەتتى. خۇسۇسەن چوقاننىڭ قولىدا بول-
غان دەۋرىدىكى خاتىرە دەپتەرلىرى، ئۇيغۇر ۋە باشقا يەرلىك
خەلقلەرنىڭ تارىخى، ئەدەبىياتى توغرۇلۇق يىققان ئەھمىيەتلىك
ھۆججەتلىرى ۋاقتىدا مەتبۇئات يۈزىگە چىقىپ ئۈلگۈرەلمىدى.
ھازىر مەزكۇر ھۆججەتلەرنى خەلق ئېھتىياجىغا يارىتىش مەسىلە-
ىسىنى ئىلمى جايلىرىمىز ياكلىغۇاشتىن قولغا ئالماقتا.
چوقان ئۆزىنىڭ ئاساسى ئىلمى ئەسەرلىرىدىن بولغان «1858—
1859 نچى يىللاردىكى ئالتە شەھەرنىڭ ئەھۋالى» دېگەن ئەمگە-

گىدە شەرقى تۈركستان خەلقىنىڭ جۇغرافىيى شارائىتىگە قىسقىچە
توختۇلۇپ، ئاندىن تۆۋەندىكى دەۋرلەرگە تەھلىل بېرىپ ئوتىدۇ:
ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلام دەۋرىگىچە بولغان سىياسى تارىخىنىڭ تەف-
سىلى، شەرقى تۈركستاندىكى بۇد پەرەستلىك دەۋرى، شەرقى
تۈركستانغا ئەرەبلەرنىڭ كېلىشى ۋە ئىسلام دىنىنىڭ پەيدابولىشى—
ئاق تاغلىق، قارا تاغلىق دېگەن ئىككى مەھەللى گۇرۇھبازلىقنىڭ
كېلىپ چىقىشى، بۇ گۇرۇھ تەرەپدارلىرىنىڭ ھاكىمىيەت ئۈچۈن
يۈرگۈزگەن ماجرالىرى، شۇنىڭ بىلەن بىللە، شەرقى تۈركستاننى
مانجۇر خانلىقىنىڭ ئىستىلا قىلىپ ئېلىشى ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ خىتاي—
مانجۇر ئىستىبداتىغا قارشى كۈرەش ھەرىكەتلىرىنى كۆرسۈ-
تىدۇ.
چوقان قەشقەر خەلقىنىڭ سىياسى تەرەققىيات بولىدىكى
ئوسۇش شارائىتىنى ئېيتىپ كېلىپ، ئالتە شەھەر خەلقىنىڭ تارى-
خىدا بولغان دىنى تالاش-تارتىشلار شەرقى تۈركستاننىڭ سىياسى
ھەم ئىجتىمائى تۇرمۇشىدا چوڭ ئورۇن تۇتقانلىقىنى تەئكىدلەپ
ئوتىدۇ. شۇ كۈلاشقا ئۇ ئۆزىنىڭ تارىخى ئەسەرلىرىدە بۇ مەسىلە-
لىگە كەڭ ئورۇن بېرىدۇ.
XV نچى ئەسرنىڭ باشلىرىدا قەشقەرگە بۇخارادىن مەخدۇم-
ئەئزام دېگەن خوجا ئەۋلادلىرىنىڭ بىرى كېلىپ كىرىدۇ. بۇ زات
قەشقەردە چوڭ ھۆرمەتكە ئىگە بولىدۇ. مەخدۇم ئەئزەمدىن
كېيىن، ئۇنىڭ ئوغۇللىرى—ئىمامى كالان بىلەن ئىسھاق ۋەلى
شەرقى تۈركستان مۇسۇلمانلىرىنىڭ دىنى باشچىلىرى بولۇپ
قالىدۇ. ئىمامى كالان بىلەن ئىسھاق ۋەلىنىڭ ئۆز ئالدىغا تەرەپ-
دارلىرى بولۇپ، بارا-بارا بۇلار ئىككى پارتىيە بولۇپ ئايرى-

لىدۇ. نەتىجىدە، ئىمامى كالاننىڭ تەرەپدارلىرى — «ئاق تاغلىقلار»، ئىسھاق ۋەلىنىڭ تەرەپدارلىرى — «قارا تاغلىقلار» دېگەن نامغا بۆلۈنۈپ، ئىككى ئوتتۇردا مەسىلەكسىز تالاش-تارتىشلار كېلىپ چىقىدۇ. بۇنىڭ ئاقىۋىتى چوڭ غوغالارغا ئايلىنىپ، ئالتە شەھەر بويىچە قانلىق توقۇنۇشلار باشلىنىدۇ. مەسئىلە ئۇششاق دىنىي كۆز قاراشتىن، ھاكىمىيەتنى ئىگىلەپ ئېلىش ئوخشاش سىياسىي كۈرەشكە ئايلىنىدۇ. بۇ توختاۋسىز قانلىق توقۇنۇشلار نەتىجىسىدە، شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئىچكى ھەم تاشقى ۋەزىيىتى ئاجىزلىنىپ، 1758 نچى يىلى خىتايلارنىڭ ئىستىلا قىلىپ ئېلىشىغا ئوڭاي زەمىن تۇغۇلىدۇ.

شۇنىڭدىن كېيىن، شەرقىي تۈركىستاندىكى خوجا ئەۋلادلىرى قوقان خانلىقى قول ئاستىغا قېچىپ ئۆتىشىدۇ، لېكىن شەرقىي تۈركىستان بىلەن ئالاقىنى ئۈزمەيدۇ. چۈنكى ئۇلار شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ ئېتىقادىنى ئوبدان بىلەتتى. خوجا ئەۋلادلىرىنىڭ خەلق ئىچىدىكى شۇنداق تەسىرىدىن ھەزەر ئەيلىگەن مانجۇر خانلىقى بىلەن ئالاھىدە شەرت ياساپ، خوجا ئەۋلادلىرىنى دائىم تەفتىش ئاستىدا تۇتۇشقا دېگەن قارارغا كېلىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن مانجۇر خانلىقى قوقانلىقلارغا مەلۇم مولچەردە ئاقچا تۆلەپ تۇرىدۇ ھەم شەرقىي تۈركىستاننىڭ بازارلىرىدا قوقانلىقلار ئۈچۈن سودا-سېتىق ئىشلىرىنى ماڭغۇزۇشقا كەڭ ئىمكانىيەت بېرىدۇ. مانجۇر خانلىقىنىڭ مەزكۇر چارە-تەدبىرلىرىگە قارىماستىن، يەرلىك خەلقنىڭ ئىستىبداتقا قارشى قوزغىلاڭى بولۇپ تۇرىدۇ.

مانجۇر خانلىقى شەرقىي تۈركىستاننى بېسىپ ئالغاندىن كېيىن، غەربكە قاراپ ئاياق باسماقچى بولسىمۇ، لېكىن، بۇ سىياسىتىنى

تولۇق ئەمەلگە ئاشۇرالمىدى. سەۋەبى، شەرقىي تۈركىستاننىڭ خارجى ھەم داخىلى ۋەزىيىتى بۇنىڭغا يار بەرمىدى. توختاۋسىز بولۇپ تۇرغان خەلق قوزغىلاڭلىرى مانجۇرلارنىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى قۇدرىتىنى خېلىلا ئاجىزلاتتى. مەسىلەن، 1825—1827نچى يىللىرى جاڭگىر خوجام باشلىق ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قىلغان قوزغىلاڭى بۇنىڭغا دەلىل.

بۇ توغرۇلۇق چوقان مۇنداق دەپ يازىدۇ: «جاڭگىر خوجامنىڭ قوزغىلاڭىدىن كېيىن، شۇ كىچىك ئازىيە خەلقىنىڭ ئالدىدا يېڭىلمەس كۈچ بولۇپ كەلگەن مانجۇرلارنىڭ كارامىتى ئاشكارە بولۇپ قالدى. قەشقەر ۋەتەنپەرۋەرلىرىنىڭ روھى ئۆسۈپ ئۆز ۋەتىنىنىڭ مۇستەقىللىقىنى قايتۇرۇپ ئېلىشقا يېقىندىن-يېقىن ئىشەنچ پەيدا قىلدى» جاڭگىر خوجامنىڭ قوزغىلاڭىدىن كېيىن، قوقان خانلىقى بىلەن ئىككى ئارىدىكى شەرت بۇزۇلۇپ، قوقانلىقلار شەرقىي تۈركىستاندىكى مەنپەئىتىدىن ئايرىلىپ قالدى. قەشقەر خەلقىنىڭ مىللىي ئازادلىق يولىدىكى ھەرىكەتلىرىدىن پايدىلانغان قوقان خېنى مەدەلى خان، جاڭگىر خوجامنىڭ ئاكىسى — مەدىيۇسۇفنى خان تىكلەش مەقسىتى بىلەن، 1830 نچى يىلى مانجۇرلارغا قارشى «غازاۋات». ئېلان قىلىدۇ. بۇنىڭدا قوزغىلاڭچىلار غالىب كېلىپ، مانجۇرلار ھالاكەتكە ئۇچرىدى. لېكىن شۇ چاغدىكى بۇخارا ھەم قوقان خانلىقىنىڭ ئارىسىدىكى زىددىيەتچىلىك ھەم ئۈستىدىن ئېغىرچىلىق چۈشمىگەن شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ قوقان ھاكىمىيىتىگە سەمىمىي ئىتائەت قىلمىغانلىقى نەتىجىسىدە قوقان خانلىقى مانجۇرلار بىلەن يەنە پۈتۈمگە كەلدى.

1846 نچى يىلى قوقاندا باشلانغان ئىچكى غوغادىن پايدىلانغان

خوجا ئەۋلادلىرى 1847 نچى يلى قەشقەرگە ھۇجۇم قلب، شە-
ھەرنى ئيگيلەب ئالدى. بۇ ماجرانى شەرقى تۈركستان تارى-
خيدا «يەتتە خوجامنك يىغىلىغى» دەب ئاتايدۇ. ليكن خوجا
ئەۋلادليرينك ھۆكمى ئۇزاققا بارميدى. سەۋەبى، خوجا ئەۋلادليرى
يەرلك خەلققە يات بيسشنك ئورنيغا، ئوزليرينك شەخسى فەرەستلك
نييەتليرى بلەن بولۇب، ھالاكەتكە ئۇچريدى.

✓ چوقان شەرقى تۈركستاننك ئوتكەن دەۋريدىكى تاريخينى
شۇنداغ تەسۋيرلەش بلەنبللە، 1857 نچى يل ۋاقيعەسينيمۇ تو-
لۇق قلب تەسۋيرلەب ئوتۇدۇ.

چوقان ئوزينك علمى، تاريخى ئەسەرليريدە شەرقى تۈر-
كستانديكى سيياسى، ئيجتمائى ھەريكەتلەرنك دينى ھەريكەتلەر
بلەن چك باغلق ئيكەنليگينى تولۇق ئسباتلاب ئوتيدۇ. ليكن
شۇنى ئەسدن چقارماس كيرەككى، چوقان شەرقى تۈركستاننك
شۇ زامانلارديكى سيياسى تۇرمۇشيدا خوجا ئەۋلادليرينك
تۇتقان يولباشچيلق ئورنينى كورسەتكەندە، بۇ مەسئيليني
قوزغۇلاڭنك ئەساسى كۈچى بولغان كوپچيلك خەلقدن ئايرب
كورسەتمەيدۇ، عەكسيچە: خوجا ئەۋلادليرينك ئوز ھاكيميتيني
تكلەش يوليديكى ھەريكيتى ئۇيغۇر خەلقينك مانجۇر ئستبداتيدن
قۇتۇلۇش يوليدا باشليغان مللى ئازادلق ھەريكيتى بلەن توغرى
كيلب قالدى، دەب چۈشەندۈريدۇ.

چوقان ئوزينك قەشقەر سەياھيتيدن كيين، يازغان ماقاليليريدا
ۋە رەسمى ھۆججەتلەردە شەرقى تۈركستانديكى تاريخى ۋا-
قيعەلەرنى ئەينە شۇنداغ تەھليل قلب چقيدۇ. ئۇ شەرقى تۈركستان
خەلقينك بۇ قوزغۇلاڭليرينى ئوز-ئارا «غوغا» ئەمەس، بەلكى

ئيزلگەن خەلقنك ئەزگۈچى حاكم مللەتلەرگە قارشى خەقيقى
ئازادلق چيليشى دەب ئسبات قلدى.

چوقان ئۇيغۇر خەلقينك سيياسى مۇستەقللك يوليدا ئيلب
بارغان ئازادلق چيليشيغا يان باسدى، شۇڭلاشقا ئۇ: «قەشقەر
خەلقينك ئاساسى خۇسۇسييەتليرينك برى — ئۇلارنك ۋەتەنپەرلى-
گيدە» دەب يازدى.

چوقان 1864 نچى يلى يازغان بر ماقاليسيدا يەنە مانداغ دەيدۇ:
«قانداقلا دەريجيدە بولميسۇن، ھەر بر خەلقنك ئوز يوليدا
تەرەققى ئيتيشى ئۈچۈن كيرەكلك نەرسە: مۇستەقللك، ئوزينى-
ئوزى حيمايە قلش، ئوزينى-ئوزى ئيدارە قلش ۋە ھاكازالارە.

بۇ ئيبتلغانلاردن چوقان ۋەليخانوفنك شۇ زامانلاردا نە
قاتارلق حۇر فكرلك خەلقپەرۋەر ئيكەنليگينى ئوچۇق كوروش-
كە بوليدۇ. چوقانچە ئيتقاندا: خەلق ئوز تۇرمۇشيغا ئوزى
ئيگە، ئۇ ئوز تەقديرينى ئوزى حەل قلش كيرەك. خەلقنك مۇ-
شۇ ئازادە ھەريكيتيگە چەتدن ھيچ كم قول سوقماسقا كيرەك،
خەلق ئوز ئالديغا تەرەققى ئيتش، ئوزينى-ئوزى ئيدارە
قلش حوقۇقيغا ئيگە. ئەگەردە كمدە-كم خەلقنك مۇشۇ حو-
قۇقيغا ۋە مۇستەقلليگيگە قول سوقۇديكەن، ئۇ چاغدا ئوزينى-
ئوزى حيمايە قلشقا، يەعنى، قول سوققۇچيلارغا قارشى تۇرۇش-
قا حەققى بار. بۇنكدن مەعلۇمكى، چوقان ئيزلگەن مللەتلەر-
نك، شۇ جۈملىدن ئۇيغۇر خەلقينك مۇستەقل تەرەققى ئيتيد-
شى ئۈچۈن مللى ئيزيلشلەرنك قايسى شەكليگە بولميسۇن
قارشى چيليشش حوقۇقيغا ئيگە ئيكەنليگينى ئسبات قليدۇ. مۇ-
ئەرريخنك بۇ فكرينى ئيلى ئۇيغۇرليرينك مللى ئازادلق يولي-

ىيكى كۆرەش ھەرىكەتلىرى توغرۇلۇق يازغان ئەسەرلىرىدى-
ەۇ ئوچۇق كورىمز.
قسقىسى، چوقان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ رۇھانى كۈچىگە، جس-
مانى غەيرىتىگە تولۇق ئىشەنگەن ئادەم. ئۇنىڭ ھەقىقى دوستلۇق
ۋە سەمىمى مۇھەببەت باغلاپ ئىيتقان سوزلىرى ئۇيغۇرلار-
نىڭ كەلگۈسى تەرەققىياتىغا چوڭ ئۇمىدلەر ھاسل قلىدۇ. ئۇي-
غۇر «خەلقى، — دەيدۇ ئۇ بر ماقالىسىدا — ئىزلىگەن خەلق، دائىما
باش كوتەرمەى ئىشلىگىنى ئىشلىگەن. ئەگەردە شەرقى تۇركس-
تانلقلار ئوز كۈچىنىڭ ھالاۋىتىنى ئوزى كورەلىسە ئىدى،
ئۇ چاغدا ئلگىرىكى زامانلاردا قانداغ باى مللەت بولغان بول-
سا، ھازىرمۇ شەرق خەلقلىرى ئچىدە شۇنداغ باى خەلقلەرنىڭ
برسى بولار ئىدى». لىكن دەيدۇ يەنە بر ماقالىسىدا: «بۇ بەر-
نىڭ جاڭجۇڭى ئۇچ قرلق پادشاھقا ئوخشاش ئىكەن. ئۇنىڭ
يىمەك، ئچمىگى خەلقنىڭ بوينىدا. قاسساپ گوش توشۇپ بەر-
سە، ماشىنىچى كىيىم تىكىۋاتقان، ياغاشچى ئوى سېلىۋاتقان.
جىنايەت دىگەننىڭغۇ ھەددى-ھىسابى يوق. پاراخورلققا كەلگەن-
دە خىتايلار ئىران شاھىدىنمۇ ئىشپ چۈشىدىكەن». عۇمۇمەن،
«شەرقى تۇركستاندىكى ئەمگەكچى خەلق — دەپ، يازىدۇ چو-
قان، — ئىچىنارلىق بر ئەھۋالدا ياشايدۇ. بۇلار ئاچكوز مانجۇر
مەنسەبدارلىرى بلەن بەگلەرنى تويدۇرىمەن دەپ، ئاچ-توق
قىلىشىغا قارىماى ئەمگەك قلىدۇ، ئىشلەپ عازاب چېكىدۇ».
ئۇيغۇر خەلقى نورغۇن عەسرلەر شۇنداغ ئېغىر عازاب ۋە
مللى تەكسزلك ئچىدە كۈن كەچۈرۈپ كەلسىمۇ، لىكن ئوزى-
نىڭ مللى خۇسۇسىيتىنى يوقاتمىدى، خۇلقى-مۇجەزىدىكى خاسى-

يەتلىرىنى ساقلاپ كەلدى. ئۇ خاسىيەتلەر چوقاننىڭ تەعبىرى
بلەن ئىيتقاندا: «خۇش چىراى، مىھمان دوست، ئىشلەمچان خە-
لق» ئىكەنلىگىدە. شۇنىڭ بلەن بللە، چوقان ئۇيغۇرلارنىڭ ئو-
يۇن-كۈلكىگە ھەۋەس خۇش-چاقچاق خەلق ئىكەنلىگىنى ئىيتىپ
كىلىپ: «شەرقى تۇركستان ئۇيغۇرلىرى ئەن-نەغمە جەھەتىدىن
بۇتۇن ئوتتۇرا ئازىيە خەلقلىرىنىڭ ئچىدە ئالاھىدە ھورمەتكە
ئىگە» دەيدۇ. ھەقىقەتتە، چوقان شەرقى تۇركستانغا بېرىشىدىن
پايدىلىنىپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تل-ئەدەبىياتى، ناخشا قوشاقلىرى
بلەن يىقىندىن تونۇشىدى. ئۇ «جۇنغارىيە تارىخى» دىگەن كىتابىدا:
«مەن قەشقەرگە بارغىنىمدا ئۇيغۇر تلىنى ئۇگۇنۇشكە كرىشتىم...
مەن ئۇيغۇر جانلق تىلىنىڭ قوش سوزلىرىنىڭ لوغىتىنى تۇزەپ
چقتىم ھەم نۇرغۇن خەلق قوشاقلىرىنى يىغىپ ئالدىم» دەپ يازىدۇ.
چوقان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مللى تۇرمۇشىدا ئورۇن ئالغان
مەزكۇر خۇسۇسىيەتلىرىنى — ئلگەرىكى زامانلاردا تارىخى مۇ-
نەددەم، باى مەدەنىيەتلك خەلق بولغانلىقىدىن، دەپ نەتىجە چقىي-
رىدۇ. ئۇنىڭ كەلگۈسى ھاياتىنىڭ پارلاق ئىكەنلىگىنى تۇۋەندىكى
سوزلەر بلەن ئسبات قلىدۇ: « دائىما ئىزىش ۋە ئىزىلىش، زور-
لۇق ۋە زۇمبۇلۇق بۇ خەلقنىڭ قەلبىدە بەعزىبىر ناتوغرى مو-
جەزلەرنى پەيدا قلغان... شوندانقتىدۇ شەرقى تۇركستانلقلار
(ئۇيغۇرلار) باشقا مۇسلمان خەلقلىرىنىڭ بەدىنىدە يوق خاسىيەت-
لەرگە ئىگە، مابادا باشقىچەرەك برە شارائىت بولۇپ قالغاندا
بو خەلق ئوزىنىڭ پارلق دىنى قىرىنداشلىرىنى بىسىپ ئوتكەن
بولار ئىدى».
چوقاننىڭ بۇ دانشمەنلك سوزلىرى روسىيەدە، ئۇلۇغ ئوك-

نەبر ئنقيلابينڭ ئارقيسيدا عەمەلگە ئاشدی. رۇسييە يەريدیكی ئۇيغۇر خەلقی لينين-ستالين پارتييسينڭ ياردیمی بلەن ئيزلگەن مللەتلەرنڭ قاتاريدا ئازادلققا چقدی. شۇ كۈندن باشلاب، سوۋيت ئۇيغۇرليرينڭ مەدەنی-ئقتيسادی ۋە سيياسی تەرەققيياتيدا مسلی كورۇلميگەن ئوزگۇرۇشلەر باشلاندی.

ق. عوسمان ئوغلی،
تاريخ فەنليری كانديداتی.

ئۇيغۇر خەلقينڭ ئۇلۇغ تاريخچيسی — مۇسا سايرامی

ئونمش عەسرلەردە قممەت باهالق ئەسەرليری بلەن تاريخ علمينڭ غەزينيسينی بای قلغان نۇرغۇن ئۇيغۇر عالمليری بولدی. بولارنڭ ئاريسيدا XIX نچی عەسردە ياشيغان ئۇيغۇر تاريخچيليرينڭ بری—موللا مۇسا بين موللا سايرامیدۇر. مۇسا سايرامی شنجاڭنڭ ئۇلۇغ تاريخی ۋاقيعەليری دەۋريدە ياشاب، بۇ ۋاقيعەلەرنڭ چوڭ بر تاريخی يالداميسی قلب ئامايينی ئەهمييەتلك بر ئەسەر قالدۇردی. بۇ ئەسەرنڭ ئيتی «تاريخ امنيه» بولۇب، 1905 نچی يلدا قازان شەهيريدە بيسيلب چققان. ئۇيغۇر تاريخينی ئۇگۇنۇشدە بۇ ئەسەرنڭ تۇتقان ئورنی ئاهاييتی چوڭدۇر.

شنجاڭدا XIX نچی عەسردە ئۇيغۇر خەلقی بر نەچچە قيتم مانجۇر يەر ئيگيليرينڭ ئيزيشيگە قارشی قوزغولاڭ كوتەردی. بۇ قوزغولاڭلارنڭ ئەڭ چوڭی 1864 نچی يلی باشلاندی. بۇ قوزغولاڭ ئون تۇرت يل داۋام قلب، ئۇيغۇر خەلقی ئوز ئازادليغی ئۇچۇن فيداكارلق بلەن كورەش ئيلب باردی.

بۇ تارىخى ۋاقىئەلەر ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كوڭلىدە ناھايىتى چوڭقۇر تەئسىر قالدۇردى. XIX ئەسردە ياشىغان ئۇيغۇر تارىخچىلىرى كوپىنچە ئوز ئەسەرلىرىنى شۇ ۋاقىئەلەرگە بېغىشلىدغان. بۇ ئەسەرلەرنىڭ بەزى بىرسى ئوز ۋاختىدا مەتبەئەدە بېسىلغان بولسىمۇ، كوپچىلىگى قول يازما ھالىدا ساقلىنىپ كەلدى. مەسىلەن: ئىلى تارىخچىسى موللا بلال بن موللا يۇسۇفنىڭ «كتاب غزات درملك چين» دېگەن ئەسىرى چوچەكدە ياشىغان قارى قربان على بن خالد حاجى نىڭ «كتابه تاريخ جەدىدەئى جەدىدە» سى ۋە «تاريخ خەمسە» سى مەتبەئەدە بېسىلىپ چىققان ئىدى. قەشقەرلىق حاجى يۇسۇف ۋەلد موللا عشۇرنىڭ، ئاتۇشلۇق مەھمۇد بەگ ۋەلد مىر ئەھمەد شەيخ غربنىڭ، خوتەنلىك مەھمۇد ئەئلەمنىڭ، ياكەندلىك مەھمۇد ساليخنىڭ ۋە باشقىلارنىڭ تارىخى ئەسەرلىرى مۇشۇ كۈنگىچە قول يازما ھالدا ساقلىنىپ كەلگەن.

بۇ ئەسەرلەر ئارىسىدا «تاريخ امنيه» ئوزىنىڭ چوڭ ھەجمى (320 بەتدىن عىبارەت)، ئالغان تارىخى مەسىلىلىرىنىڭ كوپلىگى ۋە ئايرىم مەسىلىلىرىنىڭ چوڭقۇر ۋە كەڭ تەكشۇرۇلىشى بىلەن فەرق قلىنىدۇ.

تارىخچىنىڭ ئاساسى ماۋزۇئى: جەنۇبى شىنجاڭدا 1864 نچى يىلدن تارتىپ 1878 نچى يىللارغىچە بولغان تارىخى ۋاقىئەلەرگە بېغىشلانغان. بۇ توغرىدا ئەسەرنىڭ ھەر بىر بېتى بۇ ئۇلۇغ، تارىخى ۋاقىئەلەرنى ئۆگىنىش ئۈچۈن ناھايىتى قىممەتلىك ۋە ئەھمىيەتلىك باش مەنبەئلەر بولۇپ خزمەت قلىدۇ.

بۇ ئەسەردە مانجۇر يەر ئىگىلىرى ۋە بەگلىرىنىڭ

ئۇيغۇر خەلقىنى رەھىمسىز ئېزىشى، شۇ سەۋەبدىن 1864 نچى يىلدا كۇچا شەھىرىدە ئۇلۇغ قوزغىلاڭنىڭ باشلىنىشى، بۇ قوزغىلاڭنىڭ ئايرىم ۋىلايەتلەردە (خوتەن، ياركەند، قەشقەر ۋە باشقىلاردا) قانلىق رەۋىشدە كوتىرىلىشى، قوزغىلاڭنىڭ يىڭىپ چىقىشى ۋە ئايرىم ۋىلايەتلەردە مۇسلمان پادشاھلىقلىرىنىڭ تۈزۈلىشى ۋە نەھايەت پۈتۈن جەنۇبى شىنجاڭنىڭ ۋە تۇڭگان خانلىقىنى ياعقۇب بەگ قولىغا كىرىشى توغرىسىدا تولۇق ۋە ئوچۇق مەلۇمات بېرىلگەن. شۇنىڭ بىلەن كۇچا خانلىقىنىڭ، خوتەن پاشاھلىقىنىڭ ۋە ياعقۇب بەگ دۆلىتىنىڭ ئىچكى تۈزۈلۈشلىرى توغرىسىدا نۇرغۇن ھۆججەتلەر كەلتۈرۈلگەن.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ عادالەتلىك، ئازادلىق ئۈچۈن عەسرلەر بىچە ئېلىپ بارغان قەھرىمانە كۈرەشلىرى ۋە بۇ تارىخى رەشلەردە «ئەندىجانلىقلارنىڭ» (ئوزبەكلەرنىڭ) ئۇيغۇر خەلقىلىپ كەلگەن ياردەملىرى ۋە بۇلارنىڭ نەتىجىسىدە ياعقۇب بەگ دەۋرىدە مۇستەقىل بىر ئۇيغۇر دوۋلىتىنىڭ قۇرۇلىشى، بۇ كتاب ئوچۇق ۋە تولۇق كورسىتىلگەن.

تارىخچى ئوزىنىڭ بۇ ئۇلۇغ خزمىتىنى مۇمكىن قەدەر پۈتۈنلەي تولۇق قلىشقا ترىشقان. ئوزى كورگەن ۋە بىلگەن ھۆججەتلەر بىلەنلا قاناعەتلىنىپ قالماي يىگىدىن ماتىرىئاللارنى يىغقان. شۇ ۋاقىئەلەردە ئىشتراك ئەتكەن. باشقا ئادەملەر ئارقىلىق ئۇ ھەر تۈرلۈك ئۇسۇللار بىلەن يىڭى ھۆججەتلەر توپلىغان. بۇ توغرىدا يازغۇچى بىر نەچچە قىتىم ئوزى ئېيتىپ كېلىدۇ. «مشاهدە و مواجهة لعذا سوراغلاب وبنه بعضه معتمد ادم ثقات لاردين نقلي لب بو اوراق صفحه سيكا ثبت ايتم چراكه بر آدم

新疆

...ى تو...
...قەت «تارىخ ... بلىەز، ...
... توغرىسىدا بر ئاز ... ۆلارنى بىرەب
...سا سايرامى كۆچا شەرىن 70 كيلومىتر ...
...ان سايرام يېزىسىدا (... نچى ... يىللاردا بولسا ... (تېرەك)
...غا كەلگەن. سايرام يېزى چوڭ يول ئۆستىدە بولۇب ...
...ەتراپىدا بولغان يېزىلارنىڭمۇ - ئىلىش ... كېزى ...
...اي بولۇب حىسابلىناتتى. ازغۇچى سايرام يېزى ئادە...
...بىنڭ ئوتتۇرا ئازىيەدىن كوچ... كەلگەنلىكلىرى ...
...، خەۋىرى بويىچە، قالماق خانلىرى زامانىسىدا ...
...ى تاشكەنت ۋە سايرامدىن ھېجرەت قىلىپ ... ئېلىپكە...
...ىن آدەمنى اھل اولادى ... بىر ...
... كەلگەن. كىيىن بۇ ئادەملەر ... دەمەك ...
... كۆچۈب الآن اشبو سايرامغا بارىب ...
...ور»، شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ئادەملەر ياشىغان يېزى...
...نى بلەن سايرام» دەب ئاتايدۇ. شۇ مەزن...
...ايرامى ئوزىنىڭ ئاتا بوۋىلىرىنىڭ يۇرتى ئەسلى...
...يدۇ.